

FILOSOFICKÁ FAKULTA UNIVERSITY KARLOVY V PRAZE
ÚSTAV PRO KLASICKOU ARCHEOLOGII

SEVEROITALŠTÍ BOJOVÉ A OTÁZKA PŮVODU STŘEDOEVROPSKÝCH OPPID

The Cispadane Boi and the Problem of the Origin of the Oppida in the Central
Europe

Diplomová práce

Autor práce: Jan Kysela
Vedoucí práce: Doc. PhDr. Vladimír Salač, CSc.
Konsultant: Prof. Daniele Vitali

září 2008

Poděkování

Tato práce byla v této (jakkoliv nedostatečné) podobě zakončena především s pomocí mnohých, kterým patří můj dík. Děkuji proto doc.V. Salačovi¹ za navržení tématu práce a pak za její vedení; prof.D. Vitalimu, jehož badatelská i osobní pohostinnost vůči mně překročila veškeré hranice mých očekávání; prof. M. Pasquinucci za bdění nad mým pisánským studiem; prof J. Bouzkovi za tvůrčí opozici; prof. P. Olivovi za poskytnutí jeho překladu Polybiovyh dějin, ještě před jeho publikací; prof. M. Szaboovi a C. Lettovi za cenné podněty k práci;

O nic menší díky patří Dr. P. Drdovi, Mgr. A. Danielisové; A. Bondini, E. Camurri, M. Dela Casa, N. B. Fabry, O. Seid Kilanimu, R. Roncador, L. Pernetovi, J. Bastoenovi, J. Hernandezové; S. Menchelli, R. Ciuccarelli, L. Roselli, N. Facellovi

...a těm, kdo dobře vědí zač...

... ed inanzitutto a chi sa bene perchè...

¹ Magisterská práce vznikla v rámci Projektu Keltové a Germáni v 1. st. př. Kr. v Čechách a ve stř. Evropě (GA ČR reg.č. 404/07/1632), vedeného školitelem práce.

Obsah:

Předmluva	3
1. Úvod	4
2. Severoitalští Bójové – stav poznání.....	9
2.1 Úvod.....	9
2.1.1 Dějiny bádání	9
2.1.2 Emilia Romagna – topografie regionu.....	11
2.1.3 Raná a střední doba železná.....	14
2.2 Severoitalští Bójové – pramenná základna.....	17
2.2.1 Písemné prameny, historický vývoj	17
2.2.2 Epigrafika	21
2.2.3 Archeologická dokumentace.....	21
a) „Bójská <i>facies</i> “ (V.Kruta)	21
b) Prostředky identifikace pozdní doby železné – možnosti a problémy.....	22
c) Katalog lokalit	24
2.3 Severoitalští Bójové – stav poznání – závěr.....	56
2.3.1 „Bojská <i>facies</i> “ a dnešní stav dokumentace.....	61
2.3.2 Etnicita a italská archeologia.....	61
2.3.3 Etnická mapa Emilie v pozdní době železné – „první pohled“	63
2.3.4a Etnika Emilie Romagni v pozdní době železné – Etruskové	64
2.3.4b Etnika Emilie Romagni v pozdní době železné – Ligurové.....	65
2.3.4c Etnika Emilie Romagni v pozdní době železné – Keltové a LT nálezy.....	65
2.3.5 „Etnicita“, „Keltové“ – dva problematické pojmy.....	69
2.3.6 Závěr.....	70
3. Sídlištní situace Emilii-Romagni v pozdní době železné.....	73
3.1 Písemné prameny.....	73
3.2 Archeologická dokumentace.....	76
3.3 Sídlištní situace – současné interpretace a diskuse.....	81
4. Poznámka k formálním vzorům středoevropských oppid v Itálii.....	85
5. Závěr.....	87
shrnutí	90
abstract.....	91
-Literatura.....	92
-Bibliografické zkratky.....	110
-Prameny.....	111
-Seznam lokalit.....	112
-Seznam užitých zkratk italských provincií.....	113

Příloha 1: prameny

Příloha 2: ilustrace

-Seznam ilustrací

Příloha 3: databáze (pouze na přiloženém CD)

Předmluva

Předmětem této práce je otázka původu zaalpských² pozdně laténských oppid, či přesněji jedna teze, vypracovaná v odpověď na tuto otázku. Tato teorie, nacházející inspirační zdroj střeoevropských oppid v severní Itálii v oblasti osídlené keltským kmenem Bojů nalezla zejména mezi českými badateli určitý ohlas: stala se základním stavebním kamenem modelu, který byl vypracován pro vznik oppid v Čechách a který lze vzdor některým námitkám, které vůči němu byly vysloveny³ s určitou nadsázkou označit za oficiální postoj české archeologie k dané otázce. Nesdílím myšlenkovou šablonu, na jejímž základě byla tato teorie vypracována, a přesto (a tím spíš) považuji za zajímavé, nahlédnout ji znovu prost tohoto interpetaačního klíče, prověřit její jednotlivé prvky a argumenty, otázat se, nakolik průkazné jsou samy o sobě, nakolik lze jeden s druhým spojovat a nakolik nosné pak jsou jako celek.

Nejsem ve světě první, kdo si podobný cíl vytkl. Moje práce tedy bude do značné míry spočívat v reprodukování názorů již vyslovených; jen málokterý ze závěrů mohu označit skutečně za svůj. Jelikož ale v posledních dvou desetiletích došlo k významným událostem, a to jak pokud se týká nových objevů, tak na poli diskuse nad problematikou, doufám, že i práce shrnující tento nový vývoj (probíhající převážně v prostředí, české archeologii poměrně vzdáleném) může být v našem prostředí přínosná.

² V průběhu celé práce používám výrazů cis-/trans-(/před-/za-) alpský/-padánský a pod., jak je zvykem, z "římské" perspektivy.

³ viz především VENCLOVÁ 2001, zejm. str. 212n, kde je nabídnuta odlišná interpretace vývoje závěrečné fáze střední doby LT v Čechách; kritiku teorie viz SALAČ 2005, str. 292-295; WALDHAUSER 2001 *passim* se implicitně vyslovuje proti jednotlivým bodům teorie, nepřináší však ucelenější a výslovnou argumentaci.

1. ÚVOD

Rozlehlé, opevněné, nezřídka výšinné aglomerace označované tradičně a ne zcela šťastně jako *oppida*⁴, vznikají v oblasti mezi Francií a Karpatskou kotlinou během druhé poloviny druhého a v prvním století před Kristem⁵ (česká oppida jejichž počátek je datován již do první poloviny druhého století z toho údajně tvoří výjimku). V bádání o oppidech došlo přirozeně k nastolení otázky příčin a okolností jejich vzniku. V tomto tázání sáhlo tradičně, tj. kulturně-historicky založené archeologické bádání přirozeně po svých osvědčených nástrojích: Vznik městské kultury byl považován nikoliv (či nikoliv výlučně) za výsledek vnitřního vývoje společenstev, které tuto kulturu hostily, nýbrž hledal se vnější "vliv", buď jako podnět, který jednorázově vynutil její vznik nebo ještě spíše jako "vzor", který tato kultura kopírovala (přirozeně řecko-římské Středomoří prostředkované Narbonskou Gallií⁶). Wolfgang Dehn poukázal r.1964⁷ na ještě jednu zónu možného vlivu: na Kelty osídlenou či okupovanou severní Itálii. Této myšlence dostalo se pak nebyvale dlouhého života a bohatého košatění až do podob téměř fantaskních. Právě tato větev bádání, která přežila ostatní – dávno již opuštěné – difusionistické představy vzniku oppid, a na jejímž rozvinutí se zásadním způsobem podíleli i badatelé vázaní na Čechy, je předmětem mého zájmu.

Dehnovu myšlenku rozpracoval ve svých studiích Otto Herman Frey⁸, když určil typologické rysy, které oppida sdílejí s italskými či republikánskými (spíše než provensálskými) opevněními a aglomeracemi (hradba typu agger, klešťovitá brána, hradba

⁴ BOOS 1989 poukazuje na nesrovnalosti v užití tohoto výrazu a vlastně i na nedostatečnou definici tohoto pojmu. V této práci užívám výrazu „oppidum“ ve smyslu Boosovy „druhé možnosti“ tj. „...Umschreibung spätkeltischer Fortifikationen mit stadttypischer Infrastruktur und Entsprechender Bedeutung“ (ibidem str. 72). Tato moje volba není diktována ani tolik mým osobním přesvědčením, jako spíše skutečností, že v tomto smyslu jsou oppida nejspíše chápána přívrženci studované teorie. Stejně tak Boos svoji definici extrapoluje z „décheletovské tradice“ bádání ačkoliv s ní osobně nesouhlasí, poukazují na její nedostatky (např. nedostatečná definice „městského“) a v průběhu celé práce argumentuje proti ní.

⁵ Nezahrnuji tedy do této kategorie tzv. „oppida du midi“, která jsou podle mého názoru samostatnou sídlištní formou s vlastním vývojem často i od VI. století př.Kr. a která představují sídlištní, společenskou a zřejmě i hospodářskou jednotkou zcela odlišného charakteru – plocha do eseti hektarů, kamenná architektura, přísný sídlištní charakter, koncentrace obyvatel do maximálně zhuštěného „racionalizovaného“ prostoru... Problematiku „oppid du midi“ shrnuje např. ARCELIN 2004

⁶ Tak například WERNER 1938/1979, str.3;

⁷ In *Celticum* 9, 1964, str 77nn *nv.* citován *apud* FREY 1984

⁸ FREY 1984, 1988, 1984b

bez věží, dělení zástavby do funkčních čtvrtí atd.). Dále zdůraznil nutnost společenské přeměny jako nezbytného předpokladu tak zásadní změny sídelních struktur. Vše toto také nechce vidět jako výsledek postupného vývoje (pro vznik velkých aglomerací nevidí v pre-oppidální Evropě žádné **podmínky**) ale jako náhlý a jednorázový akt.

V té době již své první pohledy na věc publikoval i Václav Kruta. V prvním článku věnovaném přehledu „stop“ laténské kultury v severní Itálii jasnými slovy praví: "

"On peut se demander dans quelle mesure la diffusion de la nouvelle mode (tj. v posledku "mode d'habitation") n'a pas eu pour principaux agents les groupes boïens qui quittèrent en 191 la Cispadane. Dans le cas où l'hypothèse d'une relation entre ce phénomène et le développement proto-urbain pourrait être confirmée par des arguments moins subtils que ceux dont nous disposons actuellement, les Boïens de Cispadane auraient pu avoir joué un rôle de premier ordre dans l'apparition des *oppida* transalpines"⁹.

O dva roky později pak ve studii věnované konkrétně problému oppid píše¹⁰ (kursiva jk):

La voie vers le développement d'agglomérations celtiques de ce type s'ouvre par la conquête et l'occupation de la majeure partie de l'Italie padane au début du IVe siècle avant notre ère. Les Celtes s'y trouvent en contact direct avec une civilisation urbaine pleinement épanouie(...) *La Cisalpine devient ainsi vraisemblablement le laboratoire où se crée le fondement indispensable pour l'apparition de formations celtiques de type proto-urbain:* (...) Il est actuellement difficile de juger le rôle que joue l'urbanisme celtique de la Cisalpine dans l'apparition en Europe intérieure de formations désignées couramment par le terme latin d'*oppidum*. La mutation économique dont ces agglomérations fortifiées constituent l'aboutissement fut, en effet, vraisemblablement provoquée par l'action convergent de différents phénomènes, aussi bien internes qu'extérieurs, et ne peut être considérée comme produite par la seule influence des Celtes cisalpins. Il est cependant *très probable que les groupes celtiques qui*

⁹ KRUTA 1978 s.174

¹⁰ KRUTA 1980 str 199nn

quittèrent l'Italie septentrionale après son occupation par les Romains au début du IIe siècle pour se fixer dans les territoires transalpines, tinrent dans ce processus une place de première importance. Ils apportaient avec eux l'expérience d'une agriculture rationnelle et facilement adaptable aux conditions climatiques de l'Europe intérieure, ils avaient derrière eux une expérience de la vie urbaine.

S různě obrušovanými hranami pak svoji tezi opakuje například v publikacích z let 1988¹¹, 1999¹² či 2001¹³.

Další podnět této tezi – stojící do té doby jen na učeném dohadu, málo průkazných analogiích (*agger* a absence věží) a poměrně volné četbě antických autorů – přinesla česká archeologie: nejstarší fortifikace oppida Závist byla (k nemalému překvapení evropské archeologie¹⁴) datována do doby o několik desetiletí předcházející všechna ostatní oppida, tj. do první čtvrtiny II. století. Ve svojí syntéze českého laténu rekonstruuji výkopci Závisti Petr Drda a Alena Rybová události těmito slovy¹⁵:

"(Řím) donutil větší část tohoto lidu opustit svá území. Strabón zaznamenal, že hledali útočiště při Dunaji v sousedství Taurisků...na severozápadě Karpatské kotliny. Zůstává otevřenou otázkou, zda odštěpené skupiny bojské populace nepostoupily i do dalších území proti proudu Dunaje a zda se jejich část nemohla dostat i na území Čech...

¹¹ KRUTA 1988 str.288: *la disfatta dei Boi e il ritorno di una parte almeno dei loro effettivi Oltralpe, è documentata da tutta una serie di indizi di forti e dirette influenze peninsulari che rendono probabile una loro partecipazione attiva allo sviluppo degli oppida, le prime formazioni urbane dei Celti transalpini.*; *idem in Formazione CdM* 1988 str.315: *L'esperienza urbana che i gruppi celtici acquisirono vivendo per quasi due secoli a contatto con le popolazioni italiche costituì al momento dell'occupazione romana dell' Cispadana e del conseguente ritorno oltr'Alpe di una parte dei Boi (Strabone V,1, 6), un fattore di primaria importanza per lo sviluppo e la diffusione degli oppida transalpini*

¹² KRUTA – MANFREDI 1999 str 195n: *(i Romani fecero i Boi) fuggire o cacciare i sopravvissuti nella loro patria di origine (SIC! jk) Il ritorno dei Boi in Europa centrale sembra direttamente legato alla nascita in loco di un modello di struttura urbana, l'oppidum. Almeno è quanto ci indica sempre più chiaramente la situazione della Boemia: la rete urbana vi compare come il frutto di un progetto pianificato... si realizza ... verso 180-170, circa un decennio dopo la disfatta completa dei Celti cispadani... str.199n: Ci troviamo di fronte a una colonizzazione urbana che non corrisponde a nessun modello evolutivo fondato sulla concentrazione progressiva dell'abitato, come era ritenuto in passato per spiegare la nascita degli oppida. Una simile impresa necessitava di un potere centrale forte che disponesse in partenza di una concezione generale dei centri urbani e delle loro funzioni. Tutto ciò suggerisce di attribuire l'iniziativa ai Boi rientrati dall'Italia dopo la disfatta del 191.*

¹³ KRUTA 2001 str.188nn

¹⁴ Viz např KAENEL 2006

¹⁵ DRDA – RYBOVÁ 1998 str 127nn; **v méně kondesované formě je teze rozvinuta zejména v iidem 1997, str.109mm**

...krátce poté, kdy cisalpinská území se svými opevněnými městskými centry ztratila nezávislost, objevuje se v odlehlých zemích střední Evropy nový fenomén, do té doby v struktuře osídlení neznámý... (*oppida*)

Nejstarší z nich, Závist... spadá do samých počátků 2.stol.př.Kr... podle obecně přijímaných dat ... proběhl formální akt založení hradeb kolem roku 175 před Kr.

... impulsy takového druhu mohly přijít do středoevropských končin pouze z té oblasti keltského světa, kde obdobná hospodářská, politická i strategická centra již nějakou dobu existovala. Jeho přenesení považujeme za bezprostřední důsledek popsanych událostí v Gallii cisalpinské. Neubráníme se domněnce, že šlo snad přímo o skupinu imigrantů, nesouměřitelnou ovšem s velkým bojským exodem do Panonie. Její původ by byl přitom pravděpodobněji z území na sever od Pádu, kde proces urbanisace probíhal podstatně výrazněji. "

Pro úplnost dodejme versi uvedenou v posledním populárním shrnutí českého latěnu¹⁶:

„...Ti (severoitalští Bojové, jk), kterým se podařilo uprchnout na sever se stali zakladateli našich oppid...

Osmdesátá léta 2.stol., kdy se připomíná odchod Bojů z Itálie souzní prakticky s dobou vzniku českých a moravských oppid. Ta zřejmě vznikla díky inspiraci Bojů, kteří přišli z jihu, kde jim vítězní Římané zabránili, aby jako svobodní lidé zůstali v severní Itálii...

...Závistské oppidum vzniklo v raném 2.století patrně jako první.... Snad bylo ještě známo i z legend, které si připomínali i Bojové usídlení v severní Itálii...podle nálezů spon z nových bran byly hradby založeny okolo roku 175 př.Kr.“

Můžeme tedy zhruba tuto tezi shrnout těmito body:

- 1) Bojové sídlící v severní Itálii...
- 2) ...jsou vyhnáni Římany ze svých tamních sídel,
- 3) ...vrací se tedy do země svého původu, do Čech,kde...
- 4) ...v první čtvrtině druhého století ...

¹⁶ BOUZEK 2007, str.136, 143-145

- 5) ...zakládají města podle vzoru...
- 6) ...městské kultury, ve které žili v Itálii.

Každý z těchto šesti bodů by si zasloužil být podroben kritickému studiu s cílem prověřit, nakolik je jeden každý platný sám o sobě a nakolik je teorie, na nich vystavěná, obhajitelná jako celek. Jelikož takový úkol překračuje rozsah vymezený pro tuto práci, omezím se v ní pouze na bod první a šestý – vynasnažím se podat co nejúplnější informaci o literárních pramenech vztahujících se k severoitalským Bojům a o současném stavu poznání archeologické dokumentace období pozdní doby železné, tj. IV. – poč.II. století př.Kr.¹⁷ v italském kraji (*regione*) Emilia-Romagna¹⁸, tedy oblasti a období, do nichž je (mimo jiných) keltský kmen Bojů písemnými prameny umísťován. Mým cílem je zde jednak poukázat na pozoruhodnou a rozhodně ne jednoznačnou kulturní i etnickou situaci, která ve zmíněné době na "bojském" území existovala, a otázat se, s jakou jistotou můžeme vůbec na základě archeologických pramenů o "Bojích" mluvit. Za druhé se pokusím zaměřit na otázku, nakolik mohla být (bojská severní) Itálie vzorem vznikající (proto-)urbánní civilizaci ve střední Evropě, a to jak pokud se týká sídlištní situace ve dnešní Emilii, tak pokud jde o konkrétní formální vzory.

¹⁷ Pro pojmenování studovaného období budu v práci užívat výrazu „pozdní doba železná“ (it.*tarda età del ferro*), jeho alternativy užívané italskou archeologií (doba galská/*età gallica*; helénistické období/*età ellenistica*) nepovažuji za vhodné vzhledem k jejich hodnotící povaze. Výraz *seconda età del ferro*, dnes v italském prostředí asi nejrozšířenější, je dle mého názoru zvolen trochu nešťastně, protože do této „druhé doby železné“ jsou zahrnuty dvě poměrně rozdílné periody, tj. „doba felsinská“ (zde označovaná též jako „střední doba železná“, it.*media età del ferro*) a pozdní doba železná. Jak vidno z uvedené datace, pozdní doba železná v severní Itálii nesmí být zaměňována s pozdní dobou laténskou střední Evropy (tedy druhým a především prvním stoletím před Kristem).

¹⁸ V práci se budu osatnými *facies* italského laténu zabývat jen zřídka a pokud, pak spíše okrajově. K problému laténské fáze v severní Itálii obecně viz např. DE MARINIS 1977, I *Galli e l'Italia* 1978; KRUTA 1980c; *Celti ed Etruschi* 1985; KRUTA 1988; KRUTA – MANFREDI 1999; GRASSI 1991; DEFENTE 2003; LEJARS 2005; MINARINI - VITALI 2003; PIANA-AGOSTINETTI (*et al eds.*) 2003 tato poslední publikace je zaměřená převážně na epigrafické památky;

2. SEVEROITALSTÍ BOJOVÉ – STAV POZNÁNÍ

2.1. úvod

2.1.1. dějiny bádání

Emilia má v historii bádání o době laténské obecně zvláštní místo. Právě zde totiž – v inventářích hrobů nalezených v zaniklém etruském městě poblíž dnešního Marzabotta – G.de Mortillet a E. Desor roku 1871 (**Obr.1**) rozpoznali předměty příbuzné s těmi, známými jim z francouzské Champagne respektive ze švýcarského LaTène a připsali tak hroby "Gallům", známým z písemných pramenů právě jako ničitelé etruské civilizace v Popádi¹⁹. Kultura mladší doby železné se tak stala "keltskou" ještě dříve než "laténskou" (pojmenování bylo prvně použito Hildebrandem o rok později).

Mezi místními badateli²⁰ o "gallské" době je třeba zmínit nejprve Antonia Zannoniho. (**Obr.2**) Zannoni, bolognský architekt, vedl mnohé projekty za stavebního boomu následujícího po sjednocení Itálie. Nezůstal při tom slepý k archeologickým památkám, které zkoumal a dokumentoval metodami na svou dobu (sedmdesátá a osmdesátá léta 19.století) naprosto jedinečnými. Právě on je výkopcem velké části "gallských" hrobů na bolognských pohřebištích. Jeho zájem patřil především obdobím starším, pohřby "gallského období" tak nanejvýš identifikoval: prostě jako náležející horizontu mezi villanovským (pro Zannoniho "umberským") a felsinským ("etruským") na straně jedné a římským na straně druhé²¹.

¹⁹ Stalo se tak při návštěvě Marzabotta během mezinárodního archeologického kongresu konaného v Bologni r. 1871; pozorování publikována jednak v aktech kongresu (*Congrès Bologna 1871*, str.244 a 278), jednak článkem DEMORTILLET 1870-1871. S názorem se záhy ztotožnili badatelé zaalpští (např MONTELIUS 1877) v Itálii narazil zprvu na odpor například u výkopce Marzabotta G.Gozzadiniho, který, odvolávaje se na přítomnost totožných předmětů v Etrurii, připisoval je Etruskům, marzabottské pohřby považoval za etruské a přítomnost podobných nálezů za Alpami tvrdohlavě prohlašoval za doklad etruského vlivu. K diskusi stručně DÉCHELETTE 1902.

²⁰ Dějiny archeologického bádání a musejnictví v Bologni v 19. a na počátku 20.stol. zcela vyčerpávajícím způsobem shrnuje *Museo Civico* 1984

²¹ Zannoniho úsilí v poli bohužel vedlo k publikaci jediného pohřebiště (Certosy), pro pozdní dobu železnou málo významného (ZANNONI 1876). Jen o málo přínosnější je pro námi studované období jeho publikace pre- a protohistorických sídlištních nálezů (ZANNONI 1892). Fragmentární pozůstatky Zannoniho dokumentace jsou chovány v Museo Civico v Bologni sudoval a veškerou dochovanou evidenci k pozdní době železné publikoval D.Vitali (1992).

Jeho mladším současníkem byl Edoardo Brizio (**Obr. 3**), muž, který z "židli" profesora archeologie na bolognské universitě (od r.1876), ředitele Občanského Archeologického Musea (od r.1881) a Královského komisaře (tj.vedoucího památkové péče) pro Emilii a pro Marche (od r.1887), ovládal cispadánskou archeologii přelomu 19. a 20. století (všechny tyto posty totiž držel současně až do své smrti roku 1907). Pro nás je významný jednak jako jeden z výkopců Marzabotta (dále např. "senonského" pohřebiště Montefortino v Markách), jednak jako autor publikace *Tombe e necropoli galliche della provincia di Bologna* z r. 1887 (Obr.4). Brizio v ní zveřejnil inventáře hrobů z Bologni, Marzabotta (podle dokumentace především Zannoniho respektive Sansoniho), dále pohřbu z Ceretola a (ne zcela šťastně) pohřebiště v Santa Maria Maddalena di Cazzano. Autor sice bere na vědomí, že "Gallové" žili v Emilii po boku dalších etnik (str.459n), hroby, kosti a předměty v nich nalezené, pro něj však zůstávají bez další argumentace galské. Krom toho, že je Briziova publikace cenným a pečlivým archeologickým dokumentem, může sloužit i jako ilustrace badatelsky i osobně velmi vzrušeného ovzduší vířícího v závěrečných desetiletích 19.století kolem nesmírně bohaté a nesmírně různorodé dokumentace bolognských předřímských period a kolem identifikace jednotlivých zdejších kultur s etniky známými z antických pramenů („Gallové“ představovali mezi nimi jeden z nejméně sporných bodů). Tato práce se stala na bezmála sto let hlavní a téměř jedinou publikací ke zmíněné problematice - zájem badatelů se v této době přesunul k jiným obdobím. Tak v práci Grenierově jsou „Gallové“ stěží zmíněni, u Ducatiho²² je galskému období města sice věnována rozsáhlá kapitola, v níž ale autor především „těží“ písemné prameny a umělecká díla všeho druhu, zatímco na archeologické úrovni se omezuje na málo přínosné přetlumočení údajů Briziových.

Zájem o severoitalskou dobu laténskou se opět oživil až od sedmdesátých let dvacátého století, na úrovni historické pracemi G. A. Mansuelliho²³, Chr. Peyra²⁴ a M. Sordiové²⁵, na úrovni archeologické publikuje r. 1975 L. Kruta-Poppi laténské předměty nalezené v Marzabottu; r. 1977 vydává Raffaele De Marinis první stručný pokus o syntézu celého severoitalského laténu, r. 1978 je v Římě zorganizována výstava *I Galli e l'Italia*.

²² GRENIER 1912, DUCATI 1928, str.293-355

²³ Viz např. MANSUELLI 1962, idem 1965

²⁴ PEYRE 1979

²⁵ Autorčin zájem patří především období čtvrtého století a vztahů mezi Gally a původními italskými populacemi. Viz zejména Sordi, M.: *I rapporti romano-ceriti e l'origine della civitas sine suffragio*, Řím 1960; myšlenky M. Sordiové rozvíjí např. Lorenzo Braccisi (Braccisi, L.: *Grecoità adriatica*, Bologna 1971)

Období největšího badatelského kvasu začíná osmdesátými lety a má – zejména pokud se týká emiliánsko-romagnolské²⁶ oblasti – dva hlavní protagonisty. Jedním z nich je Václav Kruta, kterému patří hlavní zásluha za propojení archeologické dokumentace cis- a transalpské. Zásadní jsou jeho postřehy chronologické a úvahy nad otázkami laténského umění, méně pak ve světle nových nálezů ob stojí jeho – jakkoliv ve své době a na základě dostupné dokumentace legitimní – **pokus archeologicky definovat jednotlivé kmeny, známé ze svědectví antické historiografie. V interpretační složce tohoto návrhu zůstává navíc autor snad až příliš svázán autoritou písemných pramenů²⁷. Ostatně i teorie, kterou se pokouší kriticky posoudit tato práce, je plodem obdobného interpretačního přístupu.**

Spolu s V.Krutou je třeba dodat i jména dvou významných představitelů emiliánské archeologie L.Malnatiho a J.Ortalliho, kteří Krutovy teorie berou za své ve vlastním bádání²⁸.

Do sedmdesátých a osmdesátých let spadá i počátek působení Daniele Vitaliho, dnes profesora "keltských starožitností" (*antichità celtiche*) na universitě v Bologni (jediná akreditace svého druhu v Itálii). Jeho jméno je spojováno především právě s bojskou oblastí. Je autorem nového zpracování bolognských pohřebišť i četných dalších polozapomenutých nálezů 19. či raného 20. století. Výzkumy na Monte Bibele a Monterenzio Vecchio se zasloužil o posunutí poznání daného období na zcela novou úroveň. S jeho názory a interpretacemi se budeme potkávat v průběhu této práce.

2.1.2 Emilia Romagna, topografie regionu

Region Emilia-Romagna leží v jižní části kontinentální Itálie, je zhruba trojúhelníkového tvaru: Pád tvoří hranici severní s Venetem a Lombardií, Apeniny jižní a západní s Ligurií a s dnešním Toskánskem, starověkou Etrurií. Na jadranském pobřeží jsou jižním sousedem Romagni Marche – starověké Picenum. Region se dělí na provincie (romagnolské) Ferrara, Ravenna, Rimini a Forlì-Cesena a (emiliánské) Bologna, Modena, Reggio Emilia, Parma a Piacenza (všechny podél osy, kterou tvoří via Aemilia). **(Obr.5)**

²⁶ Z badatelů, kteří se tímto obdobím zabývali či zabývají v jiných oblastech nutno zmínit především jména Raffaele De Marinis a Ermanno Arslan (Lombardie), Luciano Salzani, Loredana Capuis a Angela Ruta Serafini (Veneto), Delia Lollini a Maurizio Landolfi (Marky), Filippo Gambari (Piemont), Adriano Maggiani (severní Etrurie, Ligurie). Většina z těchto badatelů se prvořadě věnuje ranějším fázím doby železné, případně době bronzové (s výjimkami např. R. DeMarinise jehož záběr sahá od mezolitu po středověk)

²⁷ Viz například KRUTA 1984,

²⁸ L. Malnati se za Krutovy názory a sídlištní situaci Emilie Romagni staví explicitně např. v MALANTI 1990, MALNATI VIOLANTE 1992;

Co do reliéfu krajiny²⁹ je region rozdělen na dva zcela odlišné pásy: jednak Pádská nížina na severu a východě, jednak dosti ostře se z ní zvedající Apeniny na jihu a západě.

Část Apenin procházející emiliánsko-romagnolským územím (výraz se ostatně původně vztahoval pouze na tuto část horstva³⁰) se dělí (od Z k V) na úsek Apenin Nízkých při severozápadním okraji pohoří, Tosko-emiliánských a Tosko-romagnolských; Apeninský hřeben tvoří z geologického hlediska samostatnou jednotku. Tosko-emiliánský úsek o šíři zhruba 40 km má lineární přímý průběh ve směru zhruba SZ-JV s jediným hřebenem (k jeho zdvojení dochází jen v oblasti modenské neboli ve Frignanu, kde také vrcholy dosahují největších výšek). Hřeben je umístěn mírně "asymetricky" k jihu a severní svah tak klesá pozvolněji než svah jižní. Nadmořská výška vrcholů hřebene se v západní části pohoří pohybuje mezi dvanácti sty a dvěma tisíci metry (Monte Cimone v Tosko-emiliánském úseku 2154 m n. m.; Monte Falterone v úseku Tosko-romagnolském 1654 m n.m.). Nadmořská výška výrazně klesá na pomezí úseků emiliánského a romagnolského (na říčce Secchia tj. zhruba linie Florencie - Bologna). Tisíc m n.m. je v této zóně překročeno jen zřídka a nikdy o mnoho.

Geomorfologicky (**Obr.6**) se jedná o oblast poměrně rozrůzněnou: úsek toskoemiliánský je tvořen převážně usazeninami velmi různého složení i geologického stáří. Oblast se vyznačuje nesourodostí a malou soudržností terénů s výrazným sklonem ke svahové erosi (it. „frane“). Výrazně sourodější a stabilnější je oblast Tosko-romagnolská³¹. Směrem k nížině, v prvním nejnižším pásu Apenin (*marginè appennico*) dochází k postupné degradaci geologických formací a klesá rozrůzněnost reliéfu. Říční údolí se zde rozšiřují od poměrně již širokých teras přecházejících plynule do nížiny. Tento první apeninský pás skládá se ze tří složek, a to postupně směrem k nížině z nestabilní oblasti vrásnění (*ambito del calanco*), z oblasti předhůří (*ambito dei contrafforti*) charakterizovaného naopak vysokou stabilitou geologické struktury a zvedající se tak poměrně ostře a výrazně z nížiny (*balcone panoramico*). Nejsevernější složka (oblast plošin, *ambito dei altopiani*) lemuje v úzkém pásu severní okraj pohoří. Geologicky se jedná o aluviální formace v podstatě totožné s náplavovými uloženinami dále na sever, které ale byly během formování pohoří vyzvednuty, a dnes tak tvoří přechod mezi nížinou a pohořím v pravém slova smyslu.

²⁹ Viz Allegato 3: *Inquadramento litologico-strutturale dell'Apenino Emiliano Romagnolo*; Allegato 4? *Inquadramento geomorfologico della regione Emilia Romagna* in Suoli ER 1994, str 319-335; CHEVALLIER 1980, ALFIERI et al. 1988;

³⁰ BRIZZI 1986

³¹ Tvořena převážně homogenními slíno-vápencovitými horninami.

Kolmo k hlavnímu hřebeni se prořezává na obou svazích "hřebínek" říčních údolí. Na severním úbočí je nutno zmínit především (od západu k východu) toky Trebbia(PC), Taro, Parma, Enza (PR), Crostolo (RE), Secchia, Panaro (MO), Reno, Idice, Silaro (BO), Santerno, Lamone, Montone, Rabbi-Bidente, Savio a Marecchia (Romagna). Právě údolními pochopitelně vedou cesty napříč pohořím³²: údolí Trebbie a jejího přítoku říčky Aveto vede téměř až na Ligurské pobřeží do oblasti Chiavari, na Taro (a jeho přítok Ceno) navazují na jižním svahu jednak údolí Magry vedoucí do Lunigiany a jednak Serchia, které přes Garfagnanu a Alpe Apuane prochází až do oblasti Luccy a severního Toskánska. Stejnou cestu lze podniknout z údolí Enzy a Secchie. Nejméně vhodné s překročení Apenin se zdá být údolí Panara (jednak je nutno překonat nejvyšší převýšení a zdvojený hřeben, jednak chybí pohodlně navazující údolí). Nejvhodnější oblastí pro komunikaci se severním Toskánskem (oblastí Prata a Florencie) jsou však údolí Rena (a Setty) a Idice - zóna kontaktu emiliánského a romagnolského úseku Apenin je nápadná výrazně mírnějším reliéfem. Ostatně právě v údolí Rena leží Marzabotto, centrum bezpochyby zásadní v komunikaci Etrurie toskánské a popádké, zatímco údolím Idice povede od roku 187 via Flaminia „Minor“, spojující Aretium a Bononii, založenou jako kolonie právě toho roku. Z řek Romagni hraje nejvýznamnější roli Marecchia: s ústím v Rimini (*Ariminu*) a s návazností na údolí Tiberu byla hlavní osou nejranějšího římského průniku za Apeniny. Jejím údolím vede via Flaminia (vystavěna 220-219 př.Kr.).

Pádká nížina je tektonická sníženina, někdejší záliv Jaderského moře, vyplněná postupně jednak mořskými usazeninami, jednak (v geologické nedávné minulosti a přítomnosti) usazeninami náplavovými, přinesenými řekami z Apenin a Alp. V dnešním stavu je možno rozlišit nížinu aluviální (vzniklou činností Pádu a jeho apeninských přítoků) a nížinu přímořskou zahrnující lužní oblast pádké delty. Aluviální nížina se dělí na pás Apeninského podhůří a na **nížinu v pravém slova smyslu**. Předhůří je tvořeno náplavovou terasou členěnou údolními jednotlivých apeninských toků (v této úrovni toku o poměrně přímém průběhu a vysoké rychlosti) uspořádanými podle běžného schématu: nejhrubší příměsí zůstávají v **nehlubokém** pásu při samém úpatí hor, dále podél toků roste jemnozrnost sedimentů.

Dnešní průměrná nadmořská výška celé nížiny (tedy včetně částí v Lombardii, Venetu atd.) se zde pohybuje kolem 100 metrů, přes polovinu celkové plochy však leží na kvótě kolem pouhých 25 m n.m. Spojení minimálního převýšení, neexistujícího reliéfu a náplavového půdního pokryvu činí oblast (zejména v jejím "nejnižším" pásu, it. *bassa*) velice

³² ALFIERI *et al.* 1988; MILLEMACI 1999

problematickou pokud se jedná o režim vodních toků, které zde – pokud neregulovány – líně meandrují, mají sklony k vylévání se z břehů a k přesouvání průběhu svých koryt. Obrovský zemědělský potenciál Popádí, této nejúrodnější oblasti Itálie, tak vyžaduje ke svému plnému využití neustálý lidský dohled: dobře fungující odvodňovací systémy jsou zde podmínkou nejen výnosného zemědělství, ale občas i prostě jen obyvatelnosti³³.

2.1.3 raná a střední doba železná

Než přistoupíme k „pozdní době železné“, je nutno učinitl přehled archeologické situace v období předcházejícím³⁴: ve střední době železné, označované jako fáze "certoská" nebo "felsinská" (první označení podle pohřebiště "Certosa" v Bologni, druhé podle etruského jména Bologni: "Felsina"). (Obr. 7)

Kolem poloviny šestého století dochází v Emilii-Romagni k velkému kulturnímu zlomu. Končí dosavadní villanovská kultura rané doby železné (nadále VN / VNK; IX-pol.VI st. př.Kr; ve své popádké *facies* fungující s jediným významným "protourbánním"³⁵ centrem, Bolognou, a s hospodářstvím snad založeným na intenzivním zemědělství). Dochází k téměř současnému³⁶ zakládání nových, plně městských, center (Marzabotto na spojnici mezi Bolognou a Etrurií; Adrie a Spina na jadranském pobřeží; Forcello di Bagnolo San Vito poblíž Mantovy na ř. Mincio, severním přítoku Pádu; San Polo d'Enza v reggianském předhůří; snad i Modena), k urbanistické proměně Bologni (která je ale i v této fázi považována za centrum celého systému³⁷), k rozvoji hydroregulačních systémů³⁸, k rozsáhlé zemědělské kolonizaci území, ke změnám v technologii keramiky i v pohřebním ritu, k přílivu importů z řeckého světa... Nositeli této nové kultury (ostatně zřejmě stejně jako již villanovské) jsou Etruskové (jak bohatě doloženo epigraficky). Zda tuto proměnu přinesli "kolonizátoři" ze severní a vnitřní Etrurie, či zda vyšla zevnitř společenstva Popádkého, je předmětem nevyřešitelného sporu mezi badateli bolognskými a cisapeninskými³⁹. Popádí se v VI. a V. století stává významnou a živou oblastí: stojí jako prostředník a obchodní partner mezi Etrusky na jihu, Řeky na moři (Spina a Adrie), a

³³ Bažinatost a neschůdnost modenese dokládá ještě Cicero (Cic. *Ad Fam.*X.30) u příležitosti Modenské války r. 43 př.Kr.

³⁴ K popádké Etrurii viz souhrně např. MALNATI – MANFREDI 2003 (1991), SASSATELLI 1987

³⁵ Vzdor desetiletím, po které je tento výraz italskými archeology používán, nebyla dosud předložena jeho jasná a nesporná definice.

³⁶ V horizontu půlstoletí.

³⁷ *princeps Etruriae* (Plin NH III, 115)

³⁸ ORTALLI 1995

³⁹ Viz např. SASSATELLI 1987 kde se autor uctivě ale resolutně vyslovuje proti „toskánskému pohledu“ G. Colonna.

Venety a "Kelty" na severu. Největší rozkvět přichází v V. století. Jsme v době (při extrémní schématisaci!), kdy athénští demagogové vedou populistickou politiku opírající se o hladovou městskou lůzu a nakonec zabředávají do vleklé války. Tyrrhénské pobřeží je touto dobou pod zvýšeným dozorem Syrákúsanů a etruská pobřežní města oproti předchozím obdobím skomírají, zatímco především zemědělská centra vnitřního Toskánska kvetou a místní vůdci "hladoví po luxusních předmětech", ne jinak než "knížata" za Alpami. Popádí samo je díky hustému zemědělskému osídlení a odvodňovacím systémům schopno vyprodukovat velké množství obilí, dále kovy (ať už vlastní – slévárny v Marzabottu, rudná ložiska v okolí Monte Bibele – nebo získané z Etrurie), koně... vše, co tolik potřebují Athéňané, kteří na oplátku přiváží luxusní předměty, malovanou keramiku, víno, dokonce mramor. Zejména na Forcello di Bagnolo San Vito bývá pak nahlíženo jako na "překladiště" pro obchod se Zaalpím⁴⁰.

Známa felsinská sídliště jsou buď typu zcela městského (Bologna, Marzabotto, Forcello di Bagnolo San Vito; s ortogonální strukturou osídlení, terakotovou střešní krytinou atd.) nebo se jedná o nevelké, zřejmě zcela osamocené zemědělské jednotky (isolované farmy) rozptýlené rovnoměrně po Pádské nížině. Pohřebiště felsinské kultury jsou birituální, hrobové inventáře bývají ve většině případů tvořeny soubory keramiky, zejména u bohatších pohřbů s důrazem na řeckou symposiální či atletickou ideologii (výbavy obsahují picí nádoby i celé servisy, často s keramikou attického a bronzou etruského původu, bronzová *candelabra*, servírovací stolky, hrací kostky či kameny, *strigyla*...). Mezi typické projevy materiální kultury lze jmenovat dvě třídy jemné stolní keramiky: světlá, někdy engobovaná a/nebo červeně malovaná keramika „(etrusco-)padana“ a šedé zboží. Obojí zboží opakuje velice podobné tvarové spektrum (nejtypičtější jsou misky s prstencovitou podstavou, misky na nožce, pohárky a hrncovité tvary). Mezi kovy je typickým projevem felsinské periody spona certoského typu, schématické votivní figurky. Zmíněny již byly bohaté importy z východního Středomoří (stolní keramika, transportní amfory, sklo) a z Etrurie. K typickým projevům výtvarným patří reliéfní pohřební stély podkovovitého tvaru známé z bolognských pohřebišť.

Vedle Etrusků (tj. "felsiňanů" samotných), Řeků a Venetů (doložených nápisy ze Spiny), chtěli by badatelé ve felsinském prostředí vidět i Zaalpany. Vede je k tomu přítomnost halštatských a raně LT předmětů (zejména spon a opaskových zápon) na

⁴⁰ Situaci shrnuje z forcellské perspektivy DEMARINIS 1988a.

sídlišťích a pohřebišťích certoské fáze a s nimi současných lokalit sousedních kultur⁴¹. Dalšími body, které je v této souvislosti nutno zmínit je jednak nápis (MI UVA), užívající etruské písmo, jazyk i formulí, dokládající však jméno (*uva*) údajně keltského původu⁴², jednak vyobrazení na felsinských stélách, kde se v bojových scénách objeví postavy zapadající do stereotypu keltského válečníka, který zavede Polybios či Diodoros o několik staletí později⁴³. Jak nápis, tak stély patří konci V. století.

Felsinská Etrurie není jediným archeologickým celkem Popádí dané doby: zejména v Tosko-Romagnolských Apeninách patří době mezi VI. a pol. IV. století skupina inhumačních pohřebišť (Russi, Imola-Montericco a San Martino in Gattara; všechna FC) charakteristických (krom některých keramických tvarů a spon typu Casalfiumanese) zejména velmi vysokým zastoupením pohřbů se zbraněmi (helma typu Negau, oštěp - *pilum*, řecký meč - *xifos*, náholenice). Tato archeologická skupina bývala zpočátku považována za první Kelty proniknuvší do Itálie (stačila k tomu přítomnost zbraní). Dnešní badatelé skupinu jednomyslně pokládají (pozměňivše jméno, nikoliv však myšlenkové schéma) za Umbry: Italiky známé z pramenů jako další z národů pobývajících v této etnicky pestré oblasti⁴⁴.

Západní Emilie,⁴⁵ v rané době železné zcela „archeologicky prázdná“, se od poloviny VI. století „plní“ lokalitami felsinského typu (např. sídliště Serviola di San Polo d'Enza s jejím ortogonálním plánem, ulicemi, výrobními objekty, felsinskou materiální kulturou a epigrafickými památkami).

Pro úplnost zmiňme etnika či kultury s oblastí sousedící: Venety (nositele kultury Este neboli atestinské) na severovýchodě, Piceny na jihu⁴⁶.

⁴¹ Jen ve felsinské oblasti možno jmenovat nálezy z Bologni, Spiny, Forcella, S. Polo, Marzabotta... K Ha a LT A předmětům viz FREY 1971; DE MARINIS 1985 (Forcello) ; KRUTA 1978; DAMIANI *et al.* 1992 (San Polo d'Enza); Debaty se rozpoutaly kolem původu raně laténských opaskových zápon: jejich vznik v LT A oblasti a přenos do Itálie hájil O.H. Frey proti V. Krutovi, který v nich viděl výtvořity italské a jejich přenos vykládal ve směru opačném. Situaci shrnuje DEFENTE 2003, str. 32-34

⁴² MACELLARI 1994; Nápis je vyryt do attické červenofigurové číše datované do let 410-400 a nalezené (bez jistých nálezových okolností) na bolognském pohřebišti Arnoaldi. Viz i SASSATELLI 2003/2008, kde je shrnuta problematika domněle keltských "předinvasních" epigrafů pro celou Itálii

⁴³ Taková je klasická četba výjevu (viz například DUCATI 1910, idem 1928).; G. SASSATELLI (zejm 1980, dále např.1986, str. 49-51), v současné době přední znalec těchto artefaktů zaujímá ke "gallské" interpretaci střízlivě rezervovaný postoj.

⁴⁴ COLONNA 1974, *Romagna VI-IVaC* CdM 1981; MALNATI - MANFREDI 2003 (1991) str.205-213, kritiku starších tezí jako první přednesl ZUFFA 1971 str.134-148

⁴⁵ DE MARCHI 2005; VITALI 1983 navrhuje vydělit vedle felsinské ještě jednu archeologickou "facies" (Sant'Ilario-Coreggio), jejíž artefakty by měly odkazovat do oblasti za Pádem: do golasecké východní Lombardie a atestinského Veneta. kontra MALNATI 2002

⁴⁶ Spíše pro kompletnost údajů uvádím (a proto nezahrnuji do závěrečné bibliografie) souborné práce pro ostatní severoitalské kultury rané a střední doby železné: *Italia omnium terrarum alumna*

2.2 Severoitalští Bojové – pramenná základna

2.2.1 Písemné prameny, historický vývoj⁴⁷

Chceme-li hledat v Emilii Kelty (či přímo „Boje“) jedinými nezpochybnitelnými doklady jejich přítomnosti mohou být pouze písemné prameny.

Polybios (II, 17, 1nn) píše o příchodu Keltů do Itálie toto: *Tato nížina byla v minulosti osídlena Tyrrhény...Když Keltové, jejich susedé, přicházeli k Tyrrhénům za obchodem⁴⁸, byli jati velkou závistí po tak nádherném území a tu pod zcela malichernou záminkou přitáhli znenadání s převelikým vojskem, vyhnali (ἐξέβαλον) Tyrrheny z Popádí a sami se v té nížině usadili. V nejzašší části nížiny při pramenech Pádu se usídlili Laové a Lebekiové, po nich Insubrové, kteří jsou mezi Kelty největší skupinou, po nich pak po proudu Gonomani (tj. Cenomani latinských pramenů) (...) Na druhé straně Pádu v oblasti sevřené Apeninami sídlili nejprve Anatrové, po těchto Bojové (podle tohoto dosti všeobecného popisu umísťují badatelé sídelní oblast Bojů do střední a východní Emílie), po Bojích sídlili proti Adriatickému moři Lingoni, nakonec, v oblasti při moři bytovali Senoni. Toto tedy byly nejdůležitější skupiny, které sídlily ve svrchu zmíněných oblastech (...)*

Již od počátku se Kelti neomezovali na osídlování svojí oblasti, nýbrž podrobovali si mnohé sousední národy, zastrašovavše je svojí smělostí.

Livius (V, 35) v líčení týchž událostí zaznamenává, že „(...) Bojové a Lingoni, (...) protože mezi Alpami a Pádem už všechno bylo obydleno, přeplavili se přes Pád na prámech a vyhnali z území nejen Etrusky, ale i Umbry (...)“

Plinius (NH III 115-116) lokalizuje Boje velice široce do oblasti „osmého kraje“ a Strabón (V, 1.6; 1.10) do „Popádí“.

Hranice bojského území (nakolik je vhodné o něčem podobném hovořit) jsou na základě četby pramenů definovány dost přibližně. Severní bývá kladena na Pád (na jih od

1988 (s příspěvky A.M. Chieco Bianchi k Venetu, str.3-101; R.De Marinise ke kultrám alpským, piemontským a ligurským a ke kultuře Golasecca, str. 101-263; M.Landolfiho pro Picenum, str. 315-375); k Venetu dále např. Capuis L.: *I Veneti*, Milano 1993 (2004); k Picenu Naso, A.: *I Piceni*, Milano 2000; *Museo Ancona*

⁴⁷ Souvislejší líčení událostí poskytují zejména díla Polybia a Livia. Práce ostatních antických autorů se tématu dotýkají okrajově nebo jen útržkovitě. Omezený prostor, který pouze zde může být rozboru písemných pramenů věnován, si nutně z mojí strany vynutí zkratkovitost a výběrovost. Aby na takový postup nebylo nahlíženo jako na manipulaci s prameny, uvádím v Příloze 1 pokud možno kompletní pramenou základnu k tématu. Přehled o historickém vývoji daného období podává například HARRIS 1989; Do podrobností rozebíráno v PEYRE 1979; TOMASCHITZ 2002; MANSUELLI 1962, 1965; GRASSI 1991; KRUTA – MANFREDI 1999; na dílčí historická témata se zaměřují např. HEURGON 1974, VATTUONE 1986 BANDELLI 1988;

⁴⁸ Tak dle VATTUONE 1986, kde je podána i širší četba úseku a je uvažováno o Polybiových pramenech.

něj lokalizují jejich sídla Polyb II, 17 i Liv V, 35; Jejich vojsko překračuje řeku, aby se spojilo s Cenomany a Insubry⁴⁹) jižní (velice neurčitě) do Apenin (zmiňuje-li Livius⁵⁰ u příležitosti plenění v okolí Bologni i *castella* – tj., je-li naše **interpretace tohoto výrazu** správná, výšinná sídliště – musela římská vojska postoupit i do hor). Hranice východní by měla probíhat kdesi v nížině mezi Bolognou a mořem (kde musí zbýt místo ještě pro zmiňované Lingony, o kterých však již více neslyšíme). Pokud se západní hranice týká, dochovává Livius protichůdné údaje: Mutina a Parma jsou podle něj (Liv XXXIX, 55) sice založeny „v poli druhdy bojském“, když ale L.Cornelius Merula vytáhne po porážce Bojů směrem k Mutině, opouští jejich území (Liv XXXV, 4). Catonovu zmínku (*apud* Plin, NH III, 124), že rovněž Bojové stáli u zrodu města Lodi za Pádem v dnešní Lombardii je nejspíš možno považovat za omyl nebo úmyslnou mystifikaci ze strany pisatelova zdroje⁵¹.

Pro nejranější období keltské přítomnosti v Itálii (tj. pro IV. století, obecně velice špatně historicky dokumentované⁵²) zprávy o Bojích prakticky chybí. Jsou jmenováni Polybiem i Liviem v popisu keltského příchodu do Itálie (viz výše), Polybiova zmínka je ale spíše topografická než historická a není vyloučeno, že spíše popisuje pozdější stav než dějinné události. Diodoros (XIV, 113, 1-3) jmenuje v popisu keltského vpádu pouze Senony. Plútarchos (*Camillus*, 15-16) hovoří obecně o *Galatai*.

Ani při líčení událostí (bez výjimky válečných) IV. století se s Boji nesetkáváme (těžiště zájmu autorů spočívá zde na galském vyplenění Říma r.390 či 397/6 př. Kr. a na následných periodických galských vpádech – *tumulti* – do Etrurie a Latia). Prameny hovoří pouze o Keltech/Gallech/Galatech či nanejvýš o Senonech (jmenovaných i výslovně jako plenitelé Říma). Zcela ojedinělý je v této situaci fragment Cornelia Nepota (F9 *apud* Plin NH III, 125), podle něhož mělo být (přesněji nelokalisované) Melpum zničeno *ab Insubris et Bois et Senonibus* téhož dne, kdy Camillus dobyl Veje, tj. již roku 396 př. Kr. Zda chápat toto nečekané prolomení anonymity a popření liviovského modelu příchodu jednotlivých kmenů v postupných vlnách jako projev místní, popádkové historiografické tradice⁵³, či zda ho vysvětlit zpětnou projekcí situace bohatě dokumentovaného pozdního III. a raného II. století, lze zde těžko rozhodnout.

⁴⁹ Liv XXXII, 30

⁵⁰ Liv XXXIII, 37

⁵¹ Tak argumentuje VITALI 1996, str. 329; Názor velice dobře ladí s pohledem M. Gaingiulia (GIANGIULIO 1999) na severoitalskou domorodou historiografii jako na žánr aktivně vytvářený spíše než pasivně zaznamenávající; Chr. Peyre (PEYRE 1992, str.12) naopak nechce zavrhnout autoritu tak spolehlivého pramene jako právě Catona (censura r. 184 př.Kr.) a ponechává otázku otevřenou.

⁵² K situaci a důvěryhodnosti pramenů pro toto období viz TOMASCHITZ 2002

⁵³ tak TOMASCHITZ 2002, str 72n

Až po stu letech (r. 295 při líčení bitvy u Sentina) jsou při výkladu konkrétních historických událostí prvně jmenováni Senoni namísto dřívějších Κελτοι nebo Γαλαται (Polyb. II, 19, 10). Bojové vystupují (znovu?) z anonymity poprvé roku 283 (porážkou u Vadimonského jezera; Polyb.II, 20, 1) a znovu až roku 236 (Polyb.II, 21, 8nn) při nezdařeném pokusu o útok na římskou kolonii Ariminum (dn. Rimini) založenou r. 268 na území konfiskovaném po vítězství u Sentinu poraženým Senonům. Zde se objevují po jejich boku zaalpští Gallové pozvaní za příslib nových území. Znovu jsou Bojové poraženi r. 225 u Telamonu, a to spolu s Insubry a opět se zaalpskými Kelty (tentokrát je uvedeno i jméno a původ: Gaesati, pozvaní z okolí Rhône⁵⁴). Následují opakované římské trestné výpravy do Popádí zakončené roku 218 podrobením obou hlavních popádských kmenů, vnucením jim spojenectví s Římem a založením římských kolonií Placentie (dn. Piacenzy) a Cremony na horním toku Pádu na pomezí bojského a insuberského území (povšimněme si obrovského - neřímského a potenciálně nepřátelského - území mezi starou a novou kolonií, Rimini a Piacenzou). Téhož roku vtrhává do Itálie Hannibal a cisalpinští Keltové se přidávají na jeho stranu⁵⁵.

Po konečném vypuzení Barkovce z Itálie se Římané opět obrací do Popádí. Mezi léty 201 a 192 vedou téměř každoroční krvavá a pustošivá tažení proti Bojům, Insubrům a Ligurům.

Roku 196 získávají Římané Felsinu (není zmíněno zda se jedná o podrobení trvalé ani žádná bližší okolnost), r. 192 se Římu vydává bojská aristokracie (Liviovými slovy „senát“⁵⁶), r. 191 konečně Cornelius Scipio Nasica uštěďřuje Bojům definitivní porážku⁵⁷.

⁵⁴ HEUBERGER 1938 nechce v Gaesatech vidět kmen (tak je jmenuje například Strabon V, 1.10, který ale rovněž spojuje - V, 1.6 - jejich jméno již událostmi počátku IV. století) ale výraz vykládá spíše jako obecné označení pro "válečníky". Diskuse k otázce viz TOMASCHITZ 2002 ,str. 84nn

⁵⁵ Ač ne jednotně a jako nikoliv nejspolehlivější ze spojenců (např. Liv XXII, 1; 2;). Katalog spojenců Říma v druhé punské válce, ve kterém Silius Italicus (VIII, 589nn) suverénně jmenuje Modenu, Piacenzu, Mantovu, Cremonu, Veronu, Bolognu, Ravennu... pochopitelně nemá se situací závěru třetí století nic společného. V textu „nejposlednějšího mezi dobrými básníky“, který „psal básně více s úsilím než s nadáním“ (Plin. ml. *Epistulae* III, 7) není nutno spatřovat více než ahistorickou snahu nevynechat žádný z povinných prvků eposu (následuje vpsledku Homéra, přímo pak otrocky obdivovaného Vergílie, a to včetně jeho augustovské panitalské ideologie).

⁵⁶ Liv XXXV, 22

⁵⁷ Liv XXXVI, 38-40

Prameny se výrazně rozcházejí ve způsobu, jak Řím s podrobenými Boji naložil⁵⁸: podle Livia (XXXVI, 39) Řím bere rukojmí, konfiskuje polovinu bojského území⁵⁹ a spouští program rozsáhlé kolonisace⁶⁰. Plinius (NH III, 116) hovoří o „zániku“ či „(již) neexistenci“ (*in hoc tractu interierunt Boii*). Polybiův výrok (II, 35, 4) že Keltové (tedy nejen Bojové) „...byli po krátké době vyhnáni z Pádské nížiny, kromě několika míst ležících přímo pod Alpami“ budí rozpaky jednak proto, že se vztahuje již k prvnímu podrobení Popádí ve dvacátých letech třetího století, jednak proto, že Zapádí zůstává keltským bez výraznějšího narušení a romanisace se tu začíná prosazovat až v průběhu prvního století. Strabón nakonec (V, 1. 6), podává zprávu že Bojové – jsouce vyhnáni z Itálie – přesídlili k Dunaji do sousedství Taurisků. Tato zpráva – ústřední pro teorii o severoitalském původu *oppid* – je tedy v kontextu ostatní literární evidence poměrně osamocená a pokud se jedná o její důvěryhodnost ne zcela neotřesitelná: G.Dobesch⁶¹ v rozboru pasáže poukazuje na to, že se velice pravděpodobně jedná o Geografův konstrukt („improvisaci“) stojící na argumentech ne závažnějších než na homonymitě severoitalského a středoevropského kmene.

Rovněž odnětí *poloviny* území jaksí implikuje osídlení zbylé poloviny původním obyvatelstvem.

Poslední krok k pacifikaci a úplné romanisaci „osmého regionu“⁶² spočíval pak ve zkročení ligurského živelu sevřeného nyní v Apeninách z obou stran římským územím. Ligurské útoky na předhůří toskánské i emiliánské pokračovaly (roku 177 byla dokonce

⁵⁸ Všechny představené scénáře však svědčí o poměrně drsném postupu vůči Bojům zatímco Insubry a pochopitelně i římské spojence Cenomany čekal osud poměrně příznivý: místo vyhlazování a konfiskací jim byla přiznána formální autonomie, byli respektováni jako římsští spojenci a společně s ostatními Italiky se jim později dostalo občanství. G.BRIZZI (1986) přesvědčivě argumentuje, že tento "dvojitý metr" nemá co do činění s nějakou zvláštní záští Římanů vůči Bojům, ale že se jedná o tah strategický: Římská (což nutně neznamená "keltuprostá") Cispadana se silnicí propojující řadu nebývalé silných kolonií a spojenecké nárazníkové oblasti v Transpadaně podle Brizzioho poprvé představují schéma dobře později známé z říšského limitu.

⁵⁹ Zabraní bojského území je zmíněno opakovaně (Liv XXXVII, 47; XXXVII,57) bez dalších podrobností. Spíše jako kuriozitu je možno připomenout stížnosti placentických a cremonských kolonistů z roku 190 (Liv XXXVII, 46): mj. „někteří odešli z osad protože se jim zprotivili Gallové v sousedství.“ Za doklad přežívání Bojů může být považována sotva: jsme zde pouhý rok po konečné bojské porážce a navíc na pomezí s dalším galským kmenem – Insubry.

⁶⁰ Posiluje r.190 latinské kolonie Piacenzu a Cremonu. R.189 je na místě (?) Felsiny založena latinská kolonie Bononia, r.187 je oficiálně otevřena via Aemilia (Ariminum – Placentia) a via Flaminia „Minor“ (Aretium – Bononia; silnice vedoucí údolím Idice a Silara), r.183 jsou založeny římské kolonie Mutina (Modena) a Parma. Republikánská kolonisace Popádí do detailu shrnuta v CHEVALLIER 1983; viz i BANDELLI 1988; BRIZZI (1986) upozorňuje na odlišnost statutu nových latinských kolonií oproti starším zvyklostem.

⁶¹ DOBESCH 1993, podobně argumentuje i K.TOMASCHITZ 2002, str.85n

⁶² Tento augustovský výraz je jen o málo menším anachronismem než výraz „Emilie“, připsaný oblasti sice podle republikánské silnice ale až v moderní době.

vypleněna Modena⁶³) a římské trestné výpravy na ně odpovídaly (nebo „jim předcházely“) přinejmenším do poloviny druhého století⁶⁴.

Písemné zprávy dotýkající se severoitalských Bojů je v naprosté většině představují jako „materiál římských vítězství“. Zprávy detailnějšího (etnografického, vnitropolitického, společenského či kulturního) rázu jsou nečetné a nejčastěji jen nepřímé.

Z Catonových *Origines*⁶⁵ se dozvídáme, že se Bojové dělili na sto dvanáct kmenů. Livius zmiňuje existenci „senátu“ a „nejposvátnější svatyně“⁶⁶.

Pro poznání sídlištní situace disponujeme zejména popisem tažení z r. 196, kdy Římané dobývají Felsinu (XXXIII, 37). K otázce se však vrátím v příslušné kapitole (2.2.1). Livius (XXXIII, 37) zmiňuje při tažení na bojské území „tvrz Mutilum“, nezaznívá však jasně zda je bojská, ligurská či **umberská** ani jakou roli jí vlastně připsat.

2.2.2 Epigrafika

Kořen *boi-* je v severní Itálii epigraficky doložen jako prvek onomastický. Všechny čtyři nápisy, které ho obsahují, však pochází z Este, tedy z oblasti venetské, ne keltské a datují se do V.-IV. století⁶⁷. Jmen, považovaných za keltská, je z oblasti Veneta známo více, v Emilii je naopak veškerá epigrafická dokumentace pro dané období spojována s jazykem etruským, **případě umberským či jihopicenským** (zejména onomastické formule – viz jednotlivé lokality v následujícím výčtu)⁶⁸.

2.2.3 Archeologické prameny

2.2.3 a „Bojská *facies* severoitalské laténské kultury“ (V.Kruta)

Z archeologického hlediska se o vydělení „bojské *facies*“ italského laténu pokusil Václav Kruta⁶⁹. Vycházel při tom z Brizovy (1887) publikace nálezů z Bologni a Marzabotta. Jako prvky typické pro „Boje“ Kruta jmenuje: a) smíšený pohřební ritus. Velký důraz klade na kremaci, doloženou na bolognských pohřebištích a jinak pro laténský svět v této fázi (převážně LT B) málo typickou. **Dokládá tuto svoji tezi mj. dvěma bezkontextovými**

⁶³ Liv XLI, 13

⁶⁴ Liviův text pro toto období není dochován, *acta triumphalia* však zmiňují triumfy na Ligura ještě r.155.

⁶⁵ *apud* Plin NH III, 116

⁶⁶ Senát – Liv XXXV, 22; Svatyně – Liv XXIII, 24;

⁶⁷ *Frema Boialna* (Este Benvenuti 123), *Viseio Bo[ios k]e Voltignos Mol[-]jai set* (Este 8), *Mego Lemetor fraterei donasto Boios Voltiomnoi* (Este 28), *Moldo Boikos donasto* (Este 66) podle VITALI 1994b str 258n,

⁶⁸ SASSATELLI 2003/2008

⁶⁹ KRUTA 1980a, idem 1980c

„předduchcovskými“ sponami z pohřebiště Arnoaldi (jedinými laténskými zástupci tak časného horizontu v Bologni), které podle jeho názoru pochází z nerozpoznaných a při výkopech zničených žárových hrobů. Z toho uzavírá, že v první fázi mezi Boji kremace dokonce převažovala. V ženském kroji považuje za typickou tendenci k b) asymetrickému rozložení náramků s preferencí levé ruky a c) absenci nákrčníků a nákotníků. Pro všechny tyto rysy nachází paralely v oblasti Čech a Bavorska a zde hledá „původ příchozích“⁷⁰.

2.2.3b prostředky identifikace pozdní doby železné – možnosti a problémy

V následujícím se pokusím podat přehled emiliánských lokalit či nálezů náležejících období IV.-poč.II. století. Zvýšená pozornost a detailnější popis budou věnovány oněm nalezištím, odkud jsou známy nálezy předmětů laténského charakteru. Předtím je však nutno učinit ještě jednu úvodní poznámku, a sice k prostředkům, na jejichž základě je pozdní doba železná v Emilii-Romagni vůbec rozpoznávána a definována. Tyto prostředky jsou ve své většině, ne-li úplnosti, vnější. Bylo totiž zjištěno⁷¹, že některé typické prvky materiální kultury felsinské fáze (zejména keramické třídy světlé pádské i šedé keramiky) trvají i do pozdní doby železné, přičemž jejich morfologický vývoj ve zkoumané oblasti a fázi se stává předmětem studia teprve v posledních letech.

Pozdní doba železná je v Emilii Romagni definována předně historicky jako „doba galská“, tedy údobí od keltské invase na počátku IV. století do romanisace na počátku století II. Jediné metodologicky přípustné vymezení tohoto údobí je tedy chronologické, protože (jak uvidíme) „galské prvky“ nejsou omezeny jen na vymezené období, a jejich přítomnost sama o sobě tak nemůže definovat kontext, který je obsahuje, jako spadající do doby „galské“. V historickém vymezení období se ale skrývá problém sladění „přibližných absolutních (!)“ dat dvou komplexních historických (jevů spíše než) událostí, jejichž konkrétní detaily nám však nejsou jasné, s archeologicky dokumentovaným obrazem. Můžeme-li tedy historicky položit počátek období do devadesátých let čtvrtého století (kam je písemnými prameny kladeno první keltské tažení po Itálii) a jeho konec k roku 191 př. Kr. (kdy se Cispadana definitivně stává římskou), je přechod v archeologické dokumentaci pochopitelně mnohem méně ostrý. Tak felsinská kultura čtvrtého století navazuje plynule na situaci století pátého, na sporadickou přítomnost předmětů fáze LT A navazuje jen málo

⁷⁰ Je však třeba poznamenat, že pro praktiku kremace nachází paralely v jižních Čechách a Bavorsku pátého století, tedy stupně LT A (KRUTA 1984, str.327; idem 1988, str 285, 292; idem in *Formazione CdM* 1988, str 314), zatímco pro prvky ženského kroje se obrací k plochým pohřebištím v severní polovině Čech náležejících stupni LT B (idem 1980a, str 30, pozn 59).

⁷¹ Viz následující katalog, *passim*

méně sporadická přítomnost předmětů stupně LT B1a. Dokumentace spíše kvantitativně ubývá, než aby se kvalitativně proměňovala a až kolem poloviny čtvrtého století můžeme začít vnímat archeologický záznam jako výrazně odlišný od předchozí fáze. Podobně se překrývá „laténský“ a „římský“ prvek ve fázi závěrečné. Snaha, vymezit na archeologické úrovni přechod mezi pozdní dobou železnou a obdobími předcházejícím a následujícím stejně ostře, jako je vymezen na úrovni historické, nese s sebou nebezpečí vytváření umělých předělů. Zároveň hrozí sklouznutí do bludné argumentace mezi historickou chronologií a kulturně-historickou interpretací, v níž bude archeologická evidence (byť i nevědomky) znásilňována k naplnění předpřipravených schémat⁷².

Vůdčími indikátory pozdní doby železné, jsou zejména předměty laténských stupňů B1-C1 (s tím, že nálezy stupně bezprostředně předcházejícího a bezprostředně následujícího představují interpretační problémy zmíněné v předchozím odstavci).

Importy z peninsulární Itálie či z Řecka (oblastí, jejichž chronologie je rovněž v první řadě historická) nabízejí bezprostřednější srovnání bez nebezpečí interpretační pasti (absolutní datum importu – absolutními daty vymezené období). Problém zde může spočívat v tom, že u mnohých z těchto předmětů není chronologie zcela vyjasněna vinou nedostatečného probádání dané nálezové kategorie či prostě malou chronologickou citlivostí⁷³. Řecká keramika nám zde může sloužit pouze nepřímo neboť import do samotné Emilie se zastavuje (první polovina IV. století – viz níže Bologna), případně omezuje na vybrané oblasti (Spina, střední Jadran), které stojí do značné míry mimo oblast našeho současného zájmu a poskytují nanejvýš některé omezené možnosti „křížové datace“ . Importy etrusko-italické (zejména černě listrovaná keramika, spíše výjimečně pak bronzové *instrumentum*: nádoby, *strigila*, figurálně zdobená zcadla...) se tak stávají nejžádoucnějšími oporami chronologie⁷⁴.

Místní keramická zboží pozdní doby železné navazují v úplnosti na předchozí felsinskou situaci: tak pokračuje „popádská“ světlá (malovaná) keramika přinejmenším po celé století čtvrté, keramika šedá (případě černě engobovaná) pak zůstává

⁷² V karikatuře tak hypotetický hrob obsahující sponu stupně LT A bude automaticky považován za doklad předinvasních kontaktů, zatímco jinak identický hrob obsahující sponu stupně LT B1a bude pokládán za pohřeb invasora. Podobně bude interpretace nejasná u nálezů stupně LT C2, absolutní datum jehož počátku patří v zaalpských chronologiích k nejnejistějším a podle různých návrhů může římské kolonizaci Popádí jak předcházet, tak ji následovat. Nemůžeme si tak být jisti, zda tyto nálezy vypovídají o situaci v době pre-koloniální či koloniální a témuž předmětu se tak může dostat dvou zcela odlišných interpretací.

⁷³ V některých případech je zcela vyloučeno zjistit, kam a zda vůbec je možno předmět v rámci periody umístiti. Například v nejhojněji importované třídě – černě listrované keramice – pokrývá dokonce i v případě celých tvarů chronologický rozsah často údobí i sta ba dvou set let.

⁷⁴ Viz předchozí poznámku.

severoitalským standardem až do císařství. Tato kontinuita byla jasná již Briziovi. V osmdesátých letech minulého století byly vytvořeny první typochronologie těchto pozdních zboží vesměs pro oblasti vně „keltské“ Emilie-Romagni (Spina, Mantovano, Veneto). Jedním z dosažených zjištění bylo, že produkce a morfologický vývoj v jednotlivých výrobních centrech se výrazně liší jak navzájem, tak ve vztahu k Emilii, a že chronologický vývoj platný pro jednu oblast je pro oblasti další možno použít pokud vůbec, tedy s nejvyšší obezřetností⁷⁵.

Při chronologické „dvoukolejnosti“ (relativní laténská, absolutní středomořská) nastává pak obtíž s korelováním obou přístupů. V duchu italské tradice je relativní chronologii přidělena spíše pomocná funkce, zatímco přednost je dávana užití dat absolutních. To může vést k obtížím spojeným s nejasností argumentace,⁷⁶ s vývojem bádání a rovněž s určitým zploštěním poměrně složité skutečnosti.

Mince nakonec, jsou přítomny jednak jako importy ražeb řeckých a římských (viz níže Monte Bibele, Castelfranco Emilia), jednak v Emilii obíhají stříbrné „popádké drachmy“ a „oboly“, severoitalské imitace mincí massalitoských. E. Arslan⁷⁷, autor zatím poslední typologie těchto ražeb, se na základě rozšíření nálezů pokouší „latenisované“ typy VII a VIII (**Obr.8**) označit za ražbu bojskou (oproti „naturalistickým“, „insuberským“ typům V a VI). Přezkoumání nálezových okolností, které provedla E. Ercolani Cocchi⁷⁸ však ukázalo, že situace je mnohem méně jasná. Lze tak mluvit o oběhu mincí na bojském území, ne však spojovat s Boji jednotlivé ražby.

2.2.3c katalog lokalit (Obr. 9)

ROMAGNA

1.Verucchio (RN)

⁷⁵ Viz například FERRARI – MENGOLI 2005; Například v mantovanu (viz níže, katalog) byla keramika V. a IV. století rozlišena především na základě rysů technologických (CASINI – FRONTINI 1986). Toto rozlišení je pak přebíráno i pro klasifikaci sběrových nálezů z modenese (např. MALNATI in *Modena* 1989, vol. II, str. 14-20), kde však dosud nebylo nezávisle potvrzeno místními nálezy.

⁷⁶ Například ve chvíli, kdy je pohřeb jako celek datován absolutně, aniž by bylo specifikováno, na kterém bodu komplexu (italská keramika či laténské kovy?) bylo datum dosaženo.

⁷⁷ ARSLAN 1992-1993, str.185-187(viz i idem: *Le monnayage celtique de la plaine du Pô (IVe-Ier siècles av.J.C.)*In EC XXVII, 1990, str. 71-97);

⁷⁸ ERCOLANI COCCHI 1994; S emiliánsko romagnolskými nalezišti lze ve skutečnosti spojit nenejvýš třinácti mincích, z toho jen nálezy z Monte Bibele pocházejí z odborného výzkumu. Domněle bojskému typu z těchto třinácti pak patří jen pět. Nálezy z Monte Bibele přitom tvoří součást velice pestrého mincovního souboru, dokládajícího, že v Emilii pozdní doby železné obíhaly mince ražené prakticky v celé soudobé Itálii. Obecně k problematice popádkových drachem viz *La Monetazione preromana* 1994; *Romanizzazione e moneta* 2004; CAMURRI et al. 2004

Topografie: Lokalita leží asi 17 km na Z od Rimini na pravém břehu Marecchie na vrcholu osamocené vyvýšeniny (296m n.m.) zvedající se z okolní nížiny. 43°59' s.š.; 12°25' vd.

Verucchio je významné centrum osídlení ve starší i střední době železné. Osídlení končí v první polovině IV. století. Ve výplni "studny" (s největší pravděpodobností votivní stíps) na sídlišti, obsahující bohatý keramický materiál (včetně attické červenofigurové keramiky sahající až do první poloviny IV. století) i drobné nálezy (bronzy včetně figurálních, spony), byla nalezena i jedna spona „předduchcovského typu“ náležející stupni LT B1a a tudíž současná s nejmladšími keramickými nálezy⁷⁹.

2. Sarsina/ Sassina (FC)⁸⁰

Topografie: město leží na terase na levém břehu řeky Sanio na přechodu mezi pásem nízkých a středních toskoromagnolských Apenin; n.m.v.kolem 240m. 43°55's.š.; 12°19'v.d.

Písemné prameny⁸¹: město je známo jako centrum umberského kmene *Sapinia*, poraženého Římany r.266. Město je známo zprvu jako *civitas foederata* (r. 225 již Římu poskytuje proti Gallům 20 000 mužů spojeneckých jednotek) následně jako *municipium*. Výraz *Sassinates/Σαρσινάτοι* svědčí podle Masuelliho o dostatečně občansky strukturované společnosti⁸².

Archeologická dokumentace (**Obr. 10**) začíná IV.-poč.III. století (z předchozích staletí je v údolí bohatě dokumentována romagnolská „umberská“ kultura) do nichž je datována nejstraší fáze klíčového naleziště („ex Seminario“; Ačkoliv J.Ortalli zmiňuje i některá další naleziště, není zcela jasné, na základě jakých údajů nechává předřímské sídliště pokrývat plochu bezmála 20ti ha⁸³). „V délce téměř deseti metrů“ rozvíjí se zde stopy sídlištních objektů dřevohliněné vyplétané konstrukce snad zhruba jednotně orientovaných. Po jejich zániku následuje „plně římská“ fáze s ortogonální orientací a kamennou architekturou datovaný do počátku druhého století. Mezera v chronologii (vystavěné na importované zejména černě listrované keramice) není vysvětlena.

3. Ravenna

⁷⁹ MORICO, G.in *Formazione* CdM 1988, str. 273; VITALI 1991, str.86

⁸⁰ ORTALLI 1985, idem 2004

⁸¹ (Plin. NH III, 114-116; Strab.V, 2.10; Polyb. 2, 24,7; Liv XXI, 2, 6

⁸² MANSUELLI 1965, str.15

⁸³ ORTALLI 2004, fig.4

Topografie: Jadranský přístav Ravenna leží dnes šest kilometrů ve vnitrozemí, v době předřímské stejně jako ještě hluboko do pozdní antiky rozkládal se přímo na mořském břehu, dokonce v mořské laguně. 44°25' s.š. 12°13' v.d.

Nejvýznamějším přínosem k poznání helénistických fází Ravenny (města za jehož zakladatele byli starověkými pisateli označováni tu Umbrové, tu Pelasgové) je nález úseku hradebního zdiva s jednou vnitřní čtvercovou věží (**Obr. 11**) v poloze Banca Popolare di Ravenna⁸⁴. Hradba je zděná z pálených cihel o „řeckém“ rozměru strany 45cm bohatě opatřených před vypálením vyrytými značkami v latinském písmu. Původní interpretaci (stavba z II.století, za níž je třeba hledat Řeky hojně zapojené do pohybu na severním Jadranu) se pokouší L.Malnati nahradit vlastní: dataci je možno zvýšit jednak na základě keramických nálezů ze základové spáry (obsahující pouze nálezy III. století), jednak na základě stavební techniky (po druhé punské válce se v Popádí užívá téměř výhradně cihel *sesquipedales*). Značky na cihlách ukazují na jejich původ v prostředí latinofonním a „latinografním“; nejbližším takovým místem je ve třetím století latinská kolonie Rimini/ *Ariminim* (zal. 268), na níž by ukazovala i nejčastěji užitá značka AR. Stavbu je tak možno dle Malnatiho nejspíše vysvětlit jako iniciativu Římanů/Rimiňanů, opevňujících v době druhé punské války město pravděpodobně spojenecké a klíčové pro spojení mezi Rimini a ústím Pádu (a Cremonou a Piacenzou dále proti jeho proudu).

4. Rocca San Casciano - Meleto (FC)⁸⁵

Topografie: údolí Montone asi 23 km na JZ od Forlì; 44°35' s.š., 11°51' v.d.

Pozdní doba železná: V poloze Meleto byly v 19.stol nalezeny nejméně čtyři kostrové hroby (jeden se dvojím pohřbem) lidské a dva koňské. Z materiálu (dokumentace k nálezové situaci neexistuje) jsou dochovány nejméně dva meče (typ nezmíněn), přeslen a fragmenty helmy.

5. Tontola (FC)⁸⁶

Topografie: údolí Rabbi 19 km na J od Forlì;

Jeden vyloupený hrob obsahující dosud železný rožeň a nádoby bronzové a černě listrované, které dokazují i pro tuto oblast jednak tutéž funerální ideologii jako u ostatních hrobů v oblasti, jednak zapojení do směny s Etrurií.

⁸⁴ MALNATI - VIOLANTE 1992, str.114-117

⁸⁵ VITALI 1984

⁸⁶ ibidem

6. Rivola di Riolo Terme (FC)⁸⁷

Topografie: údolí Senia 8 km na J od Imoly.

Na břehu řeky nalezena železná helma (druhá polovina IV.-poč. III. století), pravděpodobně "vyplavena" z hrobu narušeného vodní erosi.

VÝCHODNÍ EMILIA

7. Castel del Rio (BO)⁸⁸

Topografie: Přesné místo nálezu neznámé, městečko Castel del Rio leží na na terase levém břehu řeky Santerno (asi 32 km na JV od Bologni a 22 km na JZ od Imoly) v nadmořské výšce 200-215 m.n.

Pozdní doba železná: Soubor předmětů zakoupených r.1892 archeologickým museem ve Florencii (přináležitost k jediné hrobové výbavě se tuší jen díky funkční i chronologické soudržnosti souboru): železná helma, LT meč s pochvou, hrot kopí a oštěpu, kozlík a rožně na opékání masa, *candelabrum* (IV./III. století).

8. Bologna / Felsina / Bononia ⁸⁹

Topografie⁹⁰: (**Obr. 12**) Správní centrum dnešní Emilie se rozkládá na úpatí Apenin mezi ústími údolí Rena a Saveny. Středem města původně protékala říčka Aposa, dnes svedená do podzemního kanálu. Historické centrum (osídlené od římské republiky po současnost) leží na mírně stoupajícím terénu (43 - 76 metrů nad hladinou moře). Na jih od městských hradeb (zejména JZ - Colle di Osservanza) začíná terén prudce stoupat: již po pěti stech metrech je dosaženo i 150 metrů, po kilomeru pak metrů dvou set. 44°29's.š. 11°20' v.d.

Starší osídlení⁹¹: Bologna je centrem rozsáhlého osídlení již od rané doby villanovské, tj. od IX století. Stopy sídliště VN (IX-pol VI stol.) a felsinského (2/2 VI stol.-poč. IV stol.)⁹² pod dnešním centrem byly zaznamenávány a dokumentovány (zásluha za to patří opět především Zannonimu) od 19. stol. a umožňují dnes alespoň přibližnou rekonstrukci situace: zatímco pozůstatky "protourbánního" sídliště rané doby železné

⁸⁷ ibidem

⁸⁸ ibidem

⁸⁹ BRIZIO 1887 461-493, VITALI 1992 (pro roli Felsiny/Bologni v helénistické fázi viz PEYRE ibidem)

⁹⁰ GIORGI 1999, CREMONINI 2002, ORTALLI 2002

⁹¹ Jako "starší osídlení" budou brány v potaz pouze situace starší a střední doby železné, na stopy případné přítomnosti předchozí nebude brán zřetel.

⁹² k sídlištní situaci villanovské a felsinské Bologni viz zejména TAGLIONI 1999, ORTALLI 2002 a 2004, *Formazione CdM* 1988 str 31-34

pokrývají téměř souvisle plochu dnešního centra na východ od toku Aposy (o rozloze přes 160 ha!), felsinské nálezy se soustředí výhradně na jeho jihozápadním okraji a na svazích pahorků; plocha se zmenšuje na (stále úctyhodných) 60 ha (**Obr.13**). Změna je vykládána přechodem k plně městskému uspořádání sídliště (oproti prostému shluku vesnic v předešlé fázi), kterému nasvědčuje existence určité infrastruktury a domnělé akropole (Villa Casarini⁹³) jako sakrálního (a "občanského"?) centra sídliště. Souvislejší dokumentace pochází z pohřebišť⁹⁴ rozkládajících se podél silnic (ve fels. fázi dlážděných) vedoucích z centra: z nejvýznamnějších je třeba jmenovat na JZ podél někdejší via Sant'Isaia polohy/parcely (od V k Z) Benacci, Benacci-Caprara, Romagnoli a Aureli (VNK), Arnoaldi a Certosa (fels.); na J Arsenale Militare (VN) a Giardini Margherita (Fels.).

Písemné prameny: Liv XXXIII, 37, ;Liv XXXVII, 57; Liv XXXIX, 2; Plin NH III, 115; Strab V, 1.11

"Doba galská": Archeologické doklady pro pozdní dobu železnou se ve městě, které bývá moderním výzkumem⁹⁵ uváděno jako centrum bojských kmenů, omezují téměř výhradně na kontexty funerální⁹⁶. Pohřby helénistického období byly nalezeny na místech někdejších západních pohřebišť VN a budoucích římských (tedy blíže městu než bezprostředně předcházející pohřebiště felsinská, kde jsou stopy frekventace v pozdní době železné minimální), a to Benacci, Benacci Caprara a De Luca. Hroby byly Zannonim nezářídka identifikovány jako "galské" podle svojí stratigrafické polohy: tvořily "*strato intermedio*", odděleny od starších i mladších vrstvami náplav.

Nejstaršími "zaalpskými" předměty (odhlédneme-li od zmíněných nálezů pozdně halštatských spon a raně laténských pásových zápon v hrobech náležejících ještě felsinské fázi) jsou zmíněné dvě „předduchcovské“ spony z nejistého kontextu⁹⁷ (**Obr.14 a, b**) z pohřebiště Arnoaldi. Do téhož období spadá náramek z hrobu Certosa 66⁹⁸, který se jinak nijak neodlišuje od okolních felsinských hrobů. Předměty fáze LT B1a tedy nacházíme ještě

⁹³ GUALANDI 1973, SASSATELLI 1986, str. 36-43

⁹⁴ MALNATI – MANFREDI 2003 passim; SASSATELLI 1985

⁹⁵ viz KRUTA 1988, *kontra* diskuse v PEYRE 1985, 1992, VITALI 2004

⁹⁶ VITALI 1992: práce nahrazuje a v mnohém opravuje původní publikaci Briziovu (1887) .

⁹⁷ VITALI (1992, str. 107, tav.3) je považuje (stejně jako již Brizio) za náhodné bekontextové nálezy; Roberto MACELLARI (2002 str.141) připisuje („pokusné“) spony kostrovým hrobům 69 a 102 (na základě terénní dokumentace a zmínky o jedné z nich u MONTELLA 1877). Pod těmito „pokusnými“ čísly jsou dnes také obě vystaveny v bolognském museu. Oba hroby podle dokumentace obsahovaly každý jen po jedné další sponě (dnes obě ztraceny) a žádnou další výbavu. Tato oprava – pokud je Macellariho domněnka správná – by vyvrátila hypotézu V.Kruty, že spony pochází z nerozpoznaných žárových hrobů.

⁹⁸ VITALI 1992, str 97n, Tav.I

výhradně na pohřebištích felsinských, která budou záhy po uložení těchto předmětů opuštěna⁹⁹.

Uzavřené hrobové celky spolehlivě náležející pozdní době železné se objevují až s posledními desetiletími čtvrtého století (LT B1b-LT B2). Období IV. – poč. II. stol. je možno spolehlivě přiřadit zhruba 80 hrobů¹⁰⁰). Mezi nimi je jen osm kremací¹⁰¹, které všechny patří až III. století. Nejhojněji jsou zastoupeny první tři čtvrtiny třetího století.

Mnoho hrobů datovaných svým inventářem do konce IV. nebo počátečních desetiletí III. století (**Obr. 15**) je co do složení milodarů jen těžko odlišitelných od hrobů felsinských: velkou roli hrají nádoby či přímo servisy pro přípravu a konzumaci vína po řeckém způsobu. Vedle místního šedého zboží se mnohdy jedná o černě listrovanou keramiku nebo i bronzové nádoby, obojí původem z Etrurie, v mužských hrobech se objeví strygil a nádobka na olej, atletické potřeby (např. Benacci 934), v ženských kostěná vřetena a, opět etruská, bronzová zrcadla (Benacci 663). Zároveň však nacházíme (a to někdy i v týchž hrobech¹⁰²) spony a kruhový šperk laténského typu, a především zbraně (**Obr.16, 17**), které ve felsinských pohřbech zcela chybí (jde tedy o doklad nejen změny "módy" ale i rituálního chování). Jedná se o LT meče zprvu s kroužkovými, později s řetězovými závěsníky, kopí, oštěpy typu *pilum* (zbraň italská bez obdoby jinde v LT světě¹⁰³), výjimečně jsou přítomny i bronzové helmy. Zbraně, stejně jako ostatní předměty zařaditelné do laténských typologických řad, sledují vývoj za Alpami. Celkový počet hrobů se zbraněmi je čtrnáct. Vitali¹⁰⁴ mluví přímo o hrobech "keltských" a "etruských": s, respektive beze zbraní (ač zbraně mohou být i jediným prvkem, který hroby navzájem odlišuje). Ženské "keltské" pohřby jsou v tomto nahlížení vybaveny pouze osobním šperkem, pochopitelně LT typu. Etruská přítomnost v Bologni i v pozdní době železné je jistá: ještě před polovinou III. stol. je etruský živel doložen nápisně, když černě listrovaný *kylik* z hrobu (mimořádně

⁹⁹ Například poslední importy attické černě listrované keramiky (v počtu pouhých čtyř kusů oproti 45ti z druhé poloviny a 91ti z první poloviny V. století) na felsinských pohřebištích patří právě produkci první poloviny IV. století. GOVI 1999, str. 169nn

¹⁰⁰ Nanejvýš 120 přičteme-li i hroby "střední vrstvy" nedatovatelné nebo docela bez inventáře: "náplavová stratigrafie" není vždy zcela spolehlivá. Původní Zannoniho počty, které převzal do publikace Brizio, počítaly se 190ti pohřby.

¹⁰¹ Poměr mezi inhumací a kremací na rovněž birituálních pohřebištích felsinských je čtyři až tři ku jedné: VITALI 1992, str. 398

¹⁰² Ve výjimečně bohatě vybaveném hrobě Benacci 953 jsou vedle sebe přítomny předměty symposiální (vč. bronzového *candelabra*, řady bronzových nádob a hracích kostek a kamenů), atletické (strygil, nádoba na olej) i zbraně (meč, kopí, oštěp, helma). Přítomny jsou i "ovčácké" nůžky, předmět v boloňských i obecně severoitalských laténských hrobech poměrně častý.

¹⁰³ LEJARS 2008, str. 140

¹⁰⁴ VITALI 1992, str. 399

kremačního) Benacci 968 (**Obr. 18**) nese nápis MI TITLESĚ, etruský písmem, jazykem, užitou formulí i jménem.

Kolem poloviny III. století dochází ke zlomu ve prospěch "keltských" rysů: výbavy se od druhé čtvrtiny století stávají obecně prostšími, keramiky ubývá, LT předměty jsou přítomny ve stále větším počtu pohřbů. V průběhu druhé poloviny století odeznívá většina "etruských" prvků.

Pouhé dva hroby patří poslední fázi (konec III. a počátek II. století). Zaujme z nich zejména Benacci 921 (**Obr. 19**) obsahující široký náramek (typ Haevernick 8c) z bezbarvého skla podloženého žlutou fólií a "vaso a trottola" nádobu na víno typickou pro zapádkou *facies* laténské kultury druhého a prvního století – oba předměty patří chronologickému stupni LT C2 jako jeho téměř jediní spolehliví zástupci v Bologni¹⁰⁵.

Závěru III. století patří snad i tři žárové hroby z via del Pratello – již v dešním městském centru¹⁰⁶.

Epigrafické památky jsou pro danou fázi řídké a situaci spíše zatemňují než vyjasňují. Bylo již hovořeno o číši z hrobky Benacci 968. Za jméno keltského původu je pokládán nápis na helmě nalezené v hrobce Benacci Caprara 1: ERIMINÚ SPOLTHIÚ. Písmo pozoruhodně není etruské (jak by se dalo čekat) ale jihopicenské. Podobně je zřejmě jménem majitele (REH:NUVKRI) opatřena helma objevená za neznámých okolností v Casa Pallotti na jižním okraji bolognského městského centra, tentokrát se jedná o jazyk i písmo umberské¹⁰⁷.

Nedávný záchranný výzkum na via Foscolo¹⁰⁸ v jihozápadní části boloňského centra odkryl mj. dva lineární objekty identického průběhu, oba o délce asi patnácti metrů, mladší (š. cca 1m, hl. 0,5m) zahloubený do výplně staršího (š.1m, hl. 1,3m). Jejich výplně obsahují keramický materiál pozdní doby železné. Starší žlab překrývá struktury z druhé poloviny VI .stol., blíže jeho vznik nelze datovat. Mladší překrývá jeho výplň a musel tak vzniknout až v průběhu III. století. Charakter zásypu (koncentrace valounů podél jedné hrany) vede výkopce k závěru, že spíše než o kanál pro tok vody se jedná o základový výkop pro ohrazení.

¹⁰⁵ Ibidem str.262-265, Tv.28; náramek srov: VENCLOVÁ 1990 str.134,

¹⁰⁶ VITALI 1992, str.370-376 datace však stojí na slovním popisu zlatých náušnic nalezených hrobě II; materiál je dnes ztracen.

¹⁰⁷ COLONNA 1978; SASSATELLI 2003/2008

¹⁰⁸ ORTALLI – PINI (*eds.*) 2002, str. 34n, 85n

Studna, vykopaná a užívaná od V. století ve dnešní viale Aldini¹⁰⁹ (bezprostředně vně centra směrem na jih) obsahuje ve svém zásypu jednak keramiku IV.-III. století, jednak tři lidské skelety (jako i studně v Marzabottu).

Nedaleko odtud na JZ okraji městského centra byly v jediném kontextu nalezeny dvě spony, obě sice laténského typu, ale zcela odlišné chronologie: vedle nožky spony spojené konstrukce zdobené kuličkou nacházíme zde pozdnělaténskou sponu typu Jezerine. Nález tak sice svědčí o osídlení oblasti ve fázi LT C1, kontext sám ale nemohl vzniknout dříve než v závěru prvního století př.Kr¹¹⁰.

Podobně málo vypovídající je nález bezkontextového černě listrovaného asku v zóně Via dell'Indipendenza-Via del Monte¹¹¹.

Mezi materiály z felsinské svatyně Villa Casarini¹¹² je známa i jedna černě listrovaná číše zřejmě severoetruské výroby. Velice široká datace IV.-III. století by mohla (ale nutně nemusí) ukazovat na fungování svatyně ještě v průběhu "doby galské".

Na jaře 2008 byl v centru Bologni objeven depot stříbrných pádských drachem. Nález byl publikován v místním denním tisku, jeho bližší okolnosti (nálezová situace, počet, tím méně typ nalezených mincí) nejsou známy¹¹³.

Většina výzkumů, prováděných v městském centru, zaznamenala vrstvy doby římské bezprostředně překrývající horisony villanovské. Z bezmála čtyř staletí felsinského a galského období, která obě období dělí, nejsou známy ani materiály v druhotném uložení¹¹⁴.

Nejstarší sídlištní úroveň, identifikovaná pod římským divadlem (v městském centru, tedy mimo domnělo oblast felsinského sídliště) poskytla sice nálezy z konce III. či počátku II. století v primárním uložení, výkopce ale vehementně předkládá interpretaci horizontu jako pozůstatku pre-koloniálního sídliště Římanů - "Ur-Bononie"¹¹⁵.

9. Bologna-Arcoveggio, via della Dozza¹¹⁶.

¹⁰⁹ ZANNONI 1893, str.70-71, (viz též VITALI 1992)

¹¹⁰ ibidem, str.72, Tv XXIII:41, 42;

¹¹¹ Ibidem, Tv XXIII, 43

¹¹² ROMUALDI, A. in *Formazione CdM* str. 89, 94; VITALI 1991, pozn. 23

¹¹³ Ústní sdělení prof.D.Vitaliho.

¹¹⁴ ORTALLI 2004; Teze, že tyto horisony padly za obětí terénním úpravám při budování římské kolonie (SASSATELLI 1986, str.41-42), se jeví jako málo pravděpodobná

¹¹⁵ ORTALLI 2004, Nález oltáříku a následná stavba divadla na tomtéž místě vedou autora k úvaze o veřejném (kultovním nebo občanském) charakteru místa již v této první fázi. Nálezy z horizontu podrobně publikuje NEGRELLI 2004; jen jediný nález (fragment pseudočervenofigurového skyphu) patří období jednoznačně staršímu.

¹¹⁶ ORTALLI 1990

Topografie: Lokalita leží v nížině asi 7 km na sever od centra Bologni. Nadmořská výška 30-40m n.m. 44°32' s.š. 11°22' v.d. (**Obr.20**)

Starší osídlení: V okolí jsou přítomny úseky žlabů pravděpodobně související s regulací vodního režimu vyplněné materiály VIII.-V. stol. a jeden žárový hrob z VI. století.

Mladší doba železná: Pět kostrových hrobů: dva bez výbavy, dva "ženské" s náramky a sponami¹¹⁷, poslední hrob obsahoval krom osobní výbavy i meč, oštěp (*pilum*), štít, ale i černě listrovanou číši. Chronologie pohřebiště ukazuje na stupeň LT B2 a počátek LT C1, tedy snad na konec IV. či **první polovinu III.** století.

10. San Giovanni in Triario (BO)¹¹⁸,

Topografie: nížina 15 km na SV od Bologni. 44°37' s.š. 11°30' v.d.

R.1851 zde byla objevena nekropole známá prakticky jen ze zprávy Gozzadiniho. Hovoří se o celé stovce kostrových hrobů jednotně orientovaných hlavou k východu (na málo uvěřitelné ploše 20m²). Každý pohřeb měl být opatřen mečem a džbánem či miskou z šedé keramiky. Gozzadini jmenuje jeden meč a jeden hrot kopí, které se z nálezů dochovaly. D.Vitali se pokusil obě zbraně podle Gozzadiniho popisu identifikovat mezi předměty jeho sbírky, obě je možno považovat za zbraně laténské, a je tak možno připustit, že se na lokalitě nacházelo větší laténské pohřebiště. Jelikož však zpráva zmiňuje i kruhový štít z bronzového plechu o průměru dvou stop a jelikož později se u téže lokality hovoří o přinejmenším jednom pohřbu obsahující *candelabra* a figurky antropo- i zoomorfní, není vyloučeno, že by určitá část z oné "stovky" mohla spadat i do fáze felsinské.

11. S.Maria Maddalena di Cazzano - S.Chiera (BO)¹¹⁹

Menší felsinské pohřebiště v boloňské nížině (Cazzano cca 44°35' s.š. 11°30' v.d.) připisane Briziem "Gallum" kvůli přítomnosti zbraní ve výbavách. Názor byl odmítnut již Déchelettem.

12. Monte Bibeles (Monterenzio, BO)

Topografie¹²⁰: Monte Bibeles je vápencový masiv na levém břehu toku Idice v prvním pásu Apenin asi 30 km na jih od Bologni (44°16' s.š. 11°22' v.d.). Jeho tři vrcholy dosahují

117 Pohřeb 4a: tři spony snad typu münsingenského, dvě dlouhé spony spojené konstrukce; masivní stříbrný náramek s otevřenými konci a sedlovitý prsten na pravé paži, stříbrný sedlovitý náramek na levé paži; pohřeb 2: dva tyčinkovité náramky zdobené dvěma kroužkem respektive dvěma zduřeními; fragmenty železných spon.

¹¹⁸ VITALI 1985, str.71; LOSI 1991, str.28

¹¹⁹ BRIZIO 1887, str.496-502; VITALI 1985, str.70; LOSI 1991, str.27n; DÉCHELETTE 1902, str. 289n

nadmořské výšky 617, 577 a 561 metrů, převýšení ode dna údolí je asi 300 metrů. Velice strmé svahy místy přechází do vodorovnějších plošin, dosti složité přístupných. V oblasti (zejména na protějším břehu Idice, v zóně Bisano – Sassonero) se nachází ložiska mědi a železa¹²¹. (Obr. 22, 21)

Na třech vrcholcích nacházíme vedle sebe pohřebiště (Monte Tamburino) a příslušné sídliště (Pianella di Monte Savino) a nejméně dva kultovní okrsky¹²². Několik dalších zón lidské aktivity zůstává publikováno jedinou zmínkou nebo vůbec ne. Lokalita byla zkoumána v letech 1974-2000 a zejména sídliště je zatím publikováno jen zcela předběžně.

Sídliště na Pianella di Monte Savino¹²³ (Obr. 22, 23) se rozkládá na ploše asi 0.7ha na šesti terasách vybudovaných v jihozápadním svahu masivu (o sklonu mezi 15 a 35%). Hranice sídliště však nebyly spolehlivě identifikovány: výzkum se soustředil na centrální část zatímco erozí silně poškozené okrajové sektory zůstaly nezkoumány; celkem bylo odkryto asi 800m². Dosud bylo odkryto asi třicet "řadových" domů o víceméně jednotné dispozici i výměře (20-30 m²), seřazených vedle sebe na terasách. Ty svým sklonem sloužily zároveň pro svod dešťové vody do objemné cisterny. Vše nasvědčuje vzniku sídliště dle jednotného projektu. Nebyla rozpoznána žádná forma fortifikace, sídliště (přístupné jediné přes úzkou šíji jej s hlavním masivem) je však dostatečně opevněno již samotnou polohou¹²⁴.

Z domů (původně možná patrových) jsou dochovány zdi z lomového kamení zděného na hlínu, jejich funkce však spočívala snad spíše v ochraně základů vlastních zdí lehčí konstrukce před svahovou erosi. Pultové střechy s organickou krytinou o sklonu shodným se sklonem svahu byly nesený křivou konstrukcí.

Vznik sídliště spadá snad již do V. století a zánik (požárem) na počátek století druhého¹²⁵. Nejsou doloženy žádné výrobní aktivity (jen nečetné nálezy železné strusky).

¹²⁰ *Monterenzio* 1990

¹²¹ Detailněji k ložiskům a k těžebním aktivitám v době moderní viz R.Sarti in *Montrenzio* 1990, str.363-369

¹²² VITALI 1991 str.86-94

¹²³ Nejkompleťji, byť zcela předběžně *Monterenzio* 1990; detailně k jednomu sektoru BRUNAUX 2008; dále shrnuto například ve VITALI 1985b; GOTTARELLI, A. in *Formazione CdM* 1988 str 326-334; VITALI in *Formazione CdM* str.325-339

¹²⁴ Prosté přepažení přístupové šíje by sídliště opevnilo zcela dokonale; BRUNAUX 2008 připouští, že fortifikace však nebyla nikdy ani systematicky vyhledávána;

¹²⁵ VITALI in *Monterenzio* 1990, str 90-94; Nejstarší nálezy na lokalitě (odhlédneme-li od pozůstatků sídliště z mladší doby bronzové), patří sice do V.století (západohalštatská *Vogelkopffibel*; spona typu Casalfiumanese), byly ale nalezeny v druhotném uložení či postrádají spolehlivý kontext zatímco žádná ze sídlištních vrstev nemožňuje dataci ranější než čtvrté století. K nejmladším datovatelným

Ty se snad odehrávaly na současných lokalitách identifikovaných – ale nezkoumaných – jinde na hoře a v jejím okolí (mj. jedna z nich v blízkosti novověkého měděného dolu na druhém břehu Idice).

V poloze Le Pozze v sedle pod vrcholem byla prozkoumána první z kultovních okrsků¹²⁶: v někdejší terénní depresi, velice pravděpodobně původně vodní ploše, bylo nalezeno téměř 200 bronzových schématických převážně antropomorfních sošek, typických votivních předmětů felsinského období, a začné množství keramiky (bucchera, attické i severoetruské a dále pak miniaturní nádoby místní výroby). Datace předmětů zahrnuje páté (sošky a keramika) a čtvrté (keramika miniaturní a černě listrovaná) století. Druhý sektor výzkumu, kterému se dostalo kultovní interpretace se nachází na hlavním vrcholu Monte Bibele¹²⁷. Původní povrchy nejsou dochovány. Materiály ze spodních částí zahluobených objektů a výplně příkopů, které prostor ohraničovaly ze severu a jihu, však jednak ukazují na lidskou přítomnost v době fungování sídliště na Monte Savino, jednak vedou výkopce k závěru, že se jedná o pozůstatky obětního místa, *temenu* (krom keramiky a kostí – včetně snad lidských – byly nalezeny i zbytky zbraní: hrot kopí a dva fragmenty mečů).

Pohřebiště na Monte Tamburino¹²⁸ (**Obr. 26** cca 165 hrobů rozložených většinou podél vrstevnic a v mnoha případech proto zle poškozených – krom vykradačů – svahovou erosi) začíná současně se sídlištěm, končí však kolem poloviny III. století a pro poslední desetiletí osídlení tak hroby chybí. Ze 161 zkoumaných hrobů je většina kostrových, žárových je spolehlivě známo 31, téměř výhradně mužských. Kremace se objevuje až ve druhé polovině IV. stol. a v posledních desetiletích fungování pohřebiště se stává ritem preferovaným či téměř výlučným. Na rozdíl od inhumací řazených do linií, se kremace shlukují do několika skupinek rozptýlených po pohřebišti.

nálezům patří mincovní depot z domu 8 (viz níže) a série skleněných náramků (ORFANELLI - VELLANI 1992, str 5, N°50-52; N°53 pochází z polohy Sabbionara rovněž na MtBibele). Pro nejmladší z ražeb nalezených v depotu (stříbrný quadrigát téměř beze stop užívání) prosazuje M.Amandry (2004/2008) v duchu tradiční datace zavedení denáru velice plamenně datum „ne pozdější než 211 př.Kr.“ (ostatně i při užití „nízké“ chronologie, která klade počátek ražby denáru a tudíž poslední quadrigati do devadesátých či osmdesátých let druhého století před Kristem, se na dataci depotu do závěru třetího či počátku druhého století nezmění mnoho;). Náramky: N°50 Světle zelený typu Haev 6a; N°s 51 a 52 modré, zařazení do typu 13 podle Haevernickové není zcela přesné (6 žeber místo 4) a tvary tak nejlépe odpovídá Gebhardova řada 4, tvar 66 (Gebhard 1989, str 194; Tfl.5:83;) (LT C2), N°53průhledný náramek se žlutou fólií na vnitřní straně, typem nejspíše náležející Gebhardova řadě 21; typy vesměs náležející stupni LT C2 či sahající od LT C1 po LT C2 (Haev 6a: VENCLOVÁ 1990 str. 134; Haev 13 ibidem str, 128

¹²⁶ VITALI *et al.* 2003, *Monte Bibele* 2008

¹²⁷ VITALI 1991, str. 89-94

¹²⁸ Po řadě předběžných zpráv (VITALI 1982, idem 1985a-c; *Monterenzio* 1990 atd) se pohřebišti dostalo ucelené publikace ve VITALI (ed.) 2003

V nejčasnějších fázích se pohřby nevymykají běžným felsinským: jídelní a picí servisy, u žen zrcadla a nástroje pro předení, u mužů strygila (nápis MI LATHIALUŠ na jednom z nich hovoří o etruském původu obyvatel). Ve druhé polovině IV století (tj. ve třetí generaci užívání pohřebiště) se vedle nich objevují i hroby se zbraněmi. Nadále budeme moci sledovat tutéž dvojakost ritu jako na pohřebištích boloňských: pohřby mužů se zbraněmi a bez nich (a často s keramickým servisem a s atletickými předměty). Hroby se zbraněmi tvoří nemalou část celkové populace pohřebiště: celkem 48 hrobů ze 156, z nich 24 inhumačních a 22 kremačních. Mezi pozdějšími pohřby převládnu "válečníci" nad muži neozbrojenými téměř dvojnásobně. V ženských pohřbech tato "keltsko-etruská" dichotomie chybí – čistě LT vybavené ženské hroby jako některé v Bologni nebo na pohřebištích v Marzabottu či v Casalecchio tu nenalzáme a ženy jsou vždy pohřbívány s "etruskou" výbavou. Třeba však také zmínit, že v závěrečných fázích pohřebiště ženské hroby prakticky chybí, zatímco na sídlišti na Monte Savino středně laténský ženský šperk (ve skle i bronzu¹²⁹) zastoupen je. Poměr pohlaví je vůbec na pohřebišti hodně nevyvážený: mezi určitelnými případy¹³⁰ je to 79:47 ve prospěch mužů – zjevně byl pohřeb zde určen jen úzké skupině osob a pravidla pro vstup do tohoto "klubu" se s časem proměňovala (**Obr 27, 28**).

Epigrafů¹³¹ (krom ojedinelých písmen a značek) je známo sedm (všechny z přelomu IV. a III. století): ve všech případech se jedná o jména etruská, mužská i ženská. Ženská jména jsou přitom doložena i z mužských (dokonce i bojovníckých) hrobů, jména mužská se nachází i v "keltských" hrobech se zbraněmi. Z paleografického hlediska má písmo užívané na Monte Bibeale mnohé rysy blízké písmu tehdejší severní Etrurie i Spiny (**Obr. 27**).

Z hlediska importů je tento kontakt zjevný přítomností bohatě dokumentované keramiky černě listrované¹³² i řidší pseudočervenofigurové ze severní Etrurie. Z Latia pochází tři černělistrované misky (*Atelier des petites estampilles*), strygila (jako výrobní centrum bývá uváděna Pelestrina)¹³³, z vnitřní Etrurie zrnotěrky vyrobené z vulkanického kamene z oblasti Orvieta¹³⁴ a pravděpodobně i tři figurálně zdobená zrcadla¹³⁵. Na oblasti

¹²⁹ Skleněný šperk z MtBibeale viz výše poznámku k dataci; ORFANELLI – VELLANI 1992; A.D'Agostini in *Monterenzio* 1990, str. 173-175; mezi bronzovým šperkem ze sídliště (R.Sannino ibidem str.167-172) je možno za laténský typ označit pouze spirálovité prsteny z bronzového drátu.

¹³⁰ Ostatky byly podrobeny antropologickému studiu: BRASILI, P., BELCASTRO, M.G.: *Gli inumati della necropoli di Monte Tamburino a Monte Bibeale* in VITALI (ed.) 2003, str. 475-512; USAI, L.: *Studio dei reperti umani cremati rinvenuti a Monte Tamburino*, ibidem str 513-519

¹³¹ SASSATELLI 2003/2008

¹³² PARRINI 2008

¹³³ JOVILET 2008

¹³⁴ SANTI *et al.* 1999; MORRONE 1999

ještě jižnější odkazují nálezy mincovní¹³⁶: z celkem 32 mincí pocházejících ze sídliště bylo jednadvacet nalezeno v jediném slitku v jednom z domů. Jedná se výlučně o stříbrné ražby: velkořecké (10 didrachem Neapole, 1 tarento-kampánská) a římské (5 didrachem; ostatní mince nebyly identifikovány) pokrývající období od druhé poloviny čtvrtého po poslední čtvrtinu třetího století. Ze zbývajících jsou čtyři "domorodé" stříbrné popádské drachmy, jedna stříbrná ražba caleská, jeden římský viktoriát a pět římských bronzů. O "povědomí o dění" ve světě laténském svědčí skutečnost, že zdejší materiální kultura bystře reaguje na typologické i stylové přechody, které se za Alpami (i pod Apeninami) odehrávají¹³⁷.

Podle interpretace, které se této jedinečné lokalitě dostalo,¹³⁸ je sídliště založeno Etrusky, původem z Popádí (v dosahu nerostných zdrojů a na místě strategickém z hlediska meziregionální komunikace). Komunita je pak po nějaké době doplněna o nové příchozí z nížiny, Kelty, přinášejícími svoji ideologii válečnického pohřbu ale přitom ne potlačujícími kulturu společenství. Dojde ke smíšení populací (etruská jména ve válečnických hrobech), přičemž však trvá ("přínejmenším zpočátku") povědomí o "dvojím lidu": těch, kdo se věnují boji a těch, kdo obchodu. Tyto dvě kategorie Vitali (byť velice opatrně) v [prvních pracech věnovaných lokalitě](#) přímo svazuje s identitou keltskou respektive etruskou. [Blíže k tomuto tématu v závěru.](#)

14. Monterenzio Vecchio¹³⁹ (BO)

Topografie: Naleziště leží na západním svahu bezprostředně pod vrcholem hory (**Obr. 29**) asi 5 km na sever od Monte Bibele na protilehlém břehu Idice (44°18-19's.š.. 11°25'v.d.) Nadmořská výška vrcholu je 578 m, převýšení ode dna údolí asi 300m. Sklon úbočí je pozvolnější než na Monte Bibele a lokalita je poměrně snadno přístupná.

Sídliště zde nebylo identifikováno. Ve vrstvách zdejšího sídliště ze střední doby bronzové bylo nalezeno několik sporadických střepů popádské keramiky; ukazují-li tyto skutečně na přítomnost sídliště (felsinského či helénistického), stalo se dávno obětí svahové eroze a stavebních činností ve středo- a novověku. Podobně jako na Monte Bibele i zde byla pod vrcholem nalezena votivní stíps z felsinského období.

Pohřebiště hostilo celkem asi 50 hrobů, z toho výzkumy boloňské university v letech 1999-2005 odhalily 39 hrobů z poslední třetiny IV.-poč. III.aC. Mezi 21 muži (žen je jen 9) je

¹³⁵ MINARINI 1996

¹³⁶ AMANDRY 2004/2008; CAMURRI *et al.* 2004

¹³⁷ viz např. RAPIN - SZABÓ - VITALI 1992, LEJARS 2008

¹³⁸ např. VITALI 1985b; idem 1985c, str. 370n, 375; VITALI (ed.) 2003,

¹³⁹ Publikováno zatím pouze předběžnými zprávami: BONDINI *et al.* 2003, BONDINI *et al.* 2006

hned 16 opatřeno zbraněmi. Všechny hroby obsahují picí servis, vždy s černě listrovanou keramikou: *kylikem* pro muže a *skyfem* pro ženy, rozdělení, platící téměř bez výjimky i na Mt. Biele a v Bologni. Muži beze zbraní jsou pohřbeni s rožni a noži, ženy s vřeteny a zrcadly, děti s miniaturami "dospělých výbav". Většina mužů svírá v ruce kus kovu, tzv. *aes rude* – jedná se o praxi rozšířenou i na jiných současných pohřebištích, emiliánských, zapádných i italských¹⁴⁰. Pravidelnou součástí mužských hrobů je třetí mísa. V hrobech třetího století se objeví i bronzové nádoby etruského původu. Nápis je znám jen jeden, a to bohužel nečitelný.

15. Casalecchio di Reno, Ceretolo (BO)

Topografie: Casalecchio leží asi 5 km na V-JV od Bologni (44°29' s.š. 11°16' v.d.), při úpatí Apenin na levém břehu Rena v místech, kde opouští hory a ústí do nížiny. Nadmořská výška kolem 65 m n.m. s nepatrným sklonem k severu a východu. Plochou protékal až do doby římské zhruba směrem na severovýchod menší levobřežní přítok Rena později zaniknuvší. (Obr.30)

Starší osídlení¹⁴¹: V okolí někdejšího toku se soustředí bohaté doklady osídlení z rané i střední doby železné: s rozptýlenými stopami VN sídliště (chaty, výrobní objekty) na SZ břehu a nevelkými shluky hrobů na břehu JV. Ve felsinské fázi se naopak sídelní doklady soustředí (do jediné *insuly* 200×100m) na J a pohřebiště na S. Celá zóna je v této fázi dělena pravoúhlou sítí za-/odvodňovacích kanálů s jednotnou orientací a rozměrem (45-50 × 90-100m). Do téhož období spadá konstrukce dlážděné silnice a pohřebiště.

Pozdní doba železná: Ve svrchních vrstvách felsinského sídliště byly během výzkumů v šedesátých letech nalezeny střepy černě listrované keramiky¹⁴², které odkazují na IV. či III. století a mohly by svědčit o využívání felsinských struktur v následující fázi.

"Struktura 2", příkop o délce 90m, snad součást odvodňovací sítě, ležící při felsinské dlážděné cestě, byl poté, co přestal sloužit svému původnímu účelu, vyplněn sídlištním materiálem¹⁴³. Ten je možno spolehlivě připsat právě období mezi IV. a III. století: mezi stolní keramikou je nejbohatěji zastoupeno šedé zboží, dále i keramika černě listrovaná, dokonce červenofigurová (obojí zřejmě severoetruské produkce). **Nutno zmínit i konické misky s okrajem opatřeným prstovými vrypy robené v ruce z pórovité keramiky. Obdoby**

¹⁴⁰ Pro v Popádí velice rozšířenou praktiku vkládání *aes rude*, později mince do hrobu viz například PIANA AGOSTINETTI in *Celti ed Etruschi* 1985, str. 505-517

¹⁴¹ ORTALLI 1997, ORTALLI 2002, PEYRE 1966

¹⁴² PEYRE 1966, str.254n

¹⁴³ FERRARI – MENGOLI 2005

k nim nalezneme v západní Emilii (viz níže). Mezi drobnými nálezy figurují i fragmenty spon¹⁴⁴, čtyři náramky skleněné¹⁴⁵ a jeden z černého materiálu¹⁴⁶, ústí pochvy meče, závěsné kroužky a zápona řetězového závěsníku meče: dostatek dokladů o tom, že materiál pochází alespoň zčásti ze sídliště laténské kultury v jejích stupních B2 a C1.

Velice neurčitě hovoří výkopce o „stopách sídelních struktur... , které je možno spolehlivě přiřadit keltské sídlištní komponentě bez felsinských předchůdců¹⁴⁷“ v oblasti mezi sídlištěm a pohřebištěm (viz níže).

Pohřebiště¹⁴⁸ "velmi čistého LT charakteru" bylo odkryto počátkem devadesátých let a stále je známé jen z předběžné publikace. Zóna leží asi půl km na jih od felsinského sídliště nedaleko polohy Ceretolo, kde byl již r.1877 nalezen bohatý LT C1 „bojovnícký“ hrob (viz níže). Nově objevené pohřebiště je tedy snad jen starší fází rozsáhlejší nekropole, jejíž zbytek byl zničen orbou (i ceretolský hrob byl objeven radlicí).(Obr. 31)

Celkem bylo odkryto 96 hrobů (až na jedinou výjimku inhumačních, 71 pohřbů dospělých) s jednotnou orientací a pravidelným uspořádáním do linií). Výbavy jsou velice strohé: 1/4 pohřbů docela bez ní. Keramika je přítomna v pouhých třech hrobech (srov. situaci v Bologni nebo na Monte Bibele!), zbraně (meč a kopí) rovněž ve třech, v ostatních případech se jedná jen o spony a náramky (často nošených symetricky anebo s preferencí pravé ruky).

Chronologie pohřebiště sahá od "preduchcovské fáze" LT B1a po LT B2, v jediném případě sestoupí až k LT C1. Nacházíme tedy konečně v Casalecchiu onu ranou fází keltské přítomnosti, která byla v Emilii tak dlouho postrádána ("první generace příchodců").

Někdy v průběhu IV. století je pohřebiště spolu s odděleným volným prostorem na východě ohrazeno žlábkou a palisádou. Ve volném prostoru je vybudována "cella", které

¹⁴⁴ Osm fragmentů z nichž pouze jedna spona spojené konstrukce s terčíky ne lučíku a nožce a jedna pravděpodobná drátěná spona spojené konstrukce s vnější tětivou umožňují přesnější klasifikaci a dataci do pokročilého středního latěnu (bidem str.46n, 135n).

¹⁴⁵ Ibidem str. 47, 136n: typ Haev 8a modré barvy; 3 fr náramků typu Haev 5a, vesměs typy datované v Zaalpské Evropě (HAEVERNICK 1960, GEBHARD 1989 *passim*, souhrn na str.128-134, VENCLOVÁ 1990, str.132-135) do fáze LT C1 (s přesahy do LT C2 v případě typu 8a)

¹⁴⁶ neanalisován

¹⁴⁷ ORTALLI 2008, str.316: *...tracce di alcune strutture in materiali deperibili, forse pertinenti a capanne, sicuramente riconducibili ad un contesto celtico privo di precedenti felsinei./ In tesa che l'indagine si sviluppi compiutamente, non è ancora possibile offrire nessuna indicazione sicura sulla natura dei resti riportati in luce; indubbiamente gli elementi riconosciuti sul terreno dovevano comunque in qualche modo far parte dell'antico stanziamento lateniano, contribuendo a comporre l'articolato e complesso quadro organizzativo.*

¹⁴⁸ ORTALLI 1995, idem 2008; antropologické studie (případové spíše než vyčerpávající): BRASILI - MARIOTTI - NERETTI - FACCHINI 2000; MARIOTTI - FACCHINI 2001; zmínku v této souvislosti zaslouží pohřeb č.74 jehož kosterní pozůstatky vykazují léze způsobené leprou. Jedná se tak o vůbec nejstarší doklad přítomnosti malomocenství ve Středomoří (MARIOTTI *et al* 2005).

výkopce připisuje kultovní účel (řadí ji na počátky dlouhé řady podobných ochozových kultovních staveb pokračujících v Gallii až do gallo-římské doby).

Fungování celého komplexu se uzavírá, zdá se, jedinou rituální akcí někdy v pokročilé fázi LT B2 (tedy snad během první poloviny III. století): ve volném prostoru je stržena cella, žlábký jsou zasypány a je vybudována hrobka č.86 (**Obr.32**) zcela odlišná od všech předcházejících: umístěna osamoceně v ohrazení, s orientací odlišnou od ostatních, jediná kremační a s nebývale bohatou výbavou¹⁴⁹ (velice poškozenou žárem hranice). Výkopce uvažuje o pohřbu význačné osobnosti společenství, jíž snad po smrti přináležely zvláštní pocty. Tato okolnost si vyžádala ukončení jak fungování "posvátného okrsku", tak pohřebiště a obojí bylo přeloženo opodál do polohy Ceretolo.

Ceretolo¹⁵⁰: bohatý kostrový hrob stojící velice okázale na přechodu mezi stupni LT B2 a LT C1¹⁵¹ a obsahující navíc bronzovou figurálně zdobenou oinochoe zavdával opakovaně příležitost k chronologickým úvahám¹⁵². Jak zmíněno výše, pravděpodobně byl součástí nedochovaných mladších fází casalecchijského pohřebiště¹⁵³. (**Obr.33**)

16. Casteldebole¹⁵⁴ (BO)

Topografie: Pravý břeh Rena 7 km na severozápad od Bologni; 44°30' s.š. 11°16' v.d.; n.m.v 47m.

Archeologie: Mezi felsinskými objekty byla objevena jedna sídlištní jáma obsahující černě listrovanou keramiku IV./III. stol.

17. Calderara di Reno, via del Bargellino (BO)¹⁵⁵

¹⁴⁹ ORTALLI 2008, str.306-308; předmětem zcela výjimečným v rámci cispadánsko LT je stříbrný prsten se zlatým figurálně rytým štítkem, dále výbava zahrnuje mj.dvě železné spony spojené konstrukce, hrací kameny, nůžky a břitvu, a prvky výzbroje včetně pancrovaného řetězového závěsníku (jsou šak přítomny i prosté závěsné kroužky) a trnovité botky kopí - právě tyto nálezy a zmíněné spony byly hlavními důvody ke snížení chronologie pohřbu ze stupně LT B2 (navženého v ORTALLI 1995) do stupně LT C1 (v ORTALLI 1998).

¹⁵⁰ BRIZIO 1887, str.493-496, KRUTA POPPI 1979, VITALI 1985 str 69-70, VITALI 1992 str 381-390; nálezy z r.1932: VITALI 1991 str.83

¹⁵¹ Obsahuje z jedné strany bohatě plasticky zdobenou sponu s volnou nožou zdobenou širokým plochým terčíkem, ze strany druhé pár spon spojené konstrukce a řetězový závěsník meče. (KRUTA 1980a fig 12; idem 1980b str.7-9)

¹⁵²DE MARINISOVU (1977, str.33) dataci počátku stř.LT na přelomu III. a II.stol.(stojící na domělem datu importované nádoby) odmítá KRUTA-POPPI 1979

¹⁵³ ORTALLI 2008 si všímá podobnosti ve složení výbavy pohřbu ceretolského a (zřejmě ne mnoho od něj chronologicky vzdáleného) casalecchijského h.86: výzbroj, hrací kameny, nůžky a břitva... (VITALI 1992, str.389n však upozorňuje na možnost, že některé z těchto předmětů k výbavě nenáleží)

¹⁵⁴ ORTALLI 1990

¹⁵⁵ ORTALLI - POLI - TROCCHI 2001, str. 25-26

Topografie: Nížina 13 km na severozápad od Bologni. 44°34' s.š. 11°16' v.d.

Archeologie: Mezi nálezy z římské villy fungující mezi II. stol. př.Kr. a IV. stol. po Kr. figuruje fragment kobaltově modrého skleněného náramku typu Haevernick 8c, datovaný v záalpské Evropě do LT C2¹⁵⁶.

18. Marzabotto (BO)

Topografie: Mírně se svažující planina Pian di Misano (130 - 170 m n.m.) leží na terase v meandru na levém břehu ř. Reno asi 20 km na J od Bologni (44°20' s.š. 11°12' v.d.). Její plochu postupně zmenšuje erozivní činnost řeky. Směrem k SZ přechází v mírnou vyvýšeninu („akropoli“) Misanello (180 m.n.m.). Příhodnost místa k osídlení spočívá jednak v tom, že se jedná o jedinou rozlehlejší planinu mezi apeninským hřebenem a Bolognou, navíc s dostatečnými vodními zdroji.

Starší osídlení¹⁵⁷: Soustavnější osídlení je doloženo od poloviny VI. století, na počátku V. století je na ploše 20 ha založeno "hyppodamovsky" rozplánované město, akropole hostí několik chrámů. Krom funkce zastávky na transapeninské trase se předpokládá i místní zpracování kovů (slévárny). Četné epigrafy prostředkující nám teo- i antroponyma i samotné umístění mezi Etrurií vlastní a popádkou svědčí o tom, že obyvatelstvo zde bylo etruské. Z pohřebiště této fáze jsou známy i Ha a LT A spony¹⁵⁸. Město je beze stop destrukce nebo jiných dokladů násilného konce opuštěno před polovinou IV. století.

Pozdní doba železná¹⁵⁹ (**Obr. 34**): Dokumentace známá již od konce 19. století zahrnuje několik bezkontextových předmětů a především dvě nevelká kostrová pohřebiště¹⁶⁰ v polohách Misanello (Akropole) a Pian di Misano (přímo v rozvalinách někdejšího města). Lidské ostatky nalezené ve několika studnách lze též připisat tomuto období. Nově se dokumentace rozšířila o některá data ze sídliště.

Výzkumy v *regionu IV, insule I* z roku 1981 odhalily sídlištní horizont následující po destrukci jedné z budov (spojené s částečnou stavební úpravou). Datace nálezů (černě

¹⁵⁶ VENCLOVÁ 1990 str.134; datace tohoto prakticky bezkontextového nálezu do „prvních tří čtvrtin II.století“ vede italské badatele (Poli a Trocchi) k dalekosáhlým společensko-historickým úvahám o přetrvávání předřímských kulturních složek i ve fázi plné romanisace...případně dokonce o ..přítomnosti jedinců keltského původu uvnitř římské společnosti snad v souvislosti s přítomností žoldnéřských jednotek“ (viz předchozí pozn.)

¹⁵⁷ MALNATI – MANFREDI 2003 str. 187-197; MALNATI in *Formazione* CdM 1988, str 125-137, SASSATELLI 1992;

¹⁵⁸ Včetně stříbrné spony, „eponymní“ pro typ Marzabotto; Ha a LT A nálezy viz, str 347-350

¹⁵⁹ KRUTA-POPPI 1975, ,

¹⁶⁰ BRIZIO 1887 str. 502-526; VITALI 2001

listrované keramiky severoetruské a dokonce attické) byla stanovena na druhou polovinu až konec IV. století¹⁶¹. Výplně studní v téže *insule* obsahují keramiku sahající od druhé poloviny IV. do I. stol. př.Kr., v jednom případě i do prvního století po Kristu¹⁶².

Z výzkumů z 19.století jsou z plochy města známy (bezkontextové) nálezy spon stupně LT B1¹⁶³. Další spony obdobné datace (typ „pre-*duchcov*“, „*duchcov*“ a „*münsingen*“) a fragment bronzových náramků z dutých polokoulí pochází z výzkumů z šedesátých let¹⁶⁴. Laténské sídlištní nálezy z Marzabotta tak snad dokládají pokračování osídlení (zřejmě výrazně redukováného v rozsahu i v charakteru, rozhodně mnohem méně "urbánní" než jeho předchůdce) i v období mezi opuštěním felsinského města a prvními "plochými hroby".

Pian di Misano: osm hrobů z nich hned pět se zbraněmi (LT meče, kopí; většinou jako jediné milodary v hrobě), mezi ostatními jeden se zlatými a stříbrnými šperky a miskou z šedé keramiky (jediný keramický milodar na lokalitě). Oproti výrazně "mužskému" Misanu nacházíme mezi sedmnácti hroby na "ženském" pohřebišti na Akropoli¹⁶⁵ (**obr. 35**) pohřeb se zbraněmi jediný, ostatní jsou opatřeny jen sponami, náramky a prsteny. Hroby 12-17 vytváří sevřenou skupinku jaksi stranou ostatních a odlišující se od nich uložením pohřbu uvnitř kamenné nebo terakotové skřínky. Zda se tato skupinka odlišovala i na úrovni výbavy (hovoří se pouze o "náramcích", aniž by byl upřesněn jejich typ, laténský či ne) nebude už možno zjistit: téměř veškeré materiály ze starých výzkumů byly zničeny v průběhu druhé světové války. Rekonstrukce hrobových celků je krajně problematická či přímo nemožná (pokud se „galských“ spon týká, již Brizio uvádí pouze jejich typologii, jejich přesné nálezové okolnosti byly v mnoha případech neznámy i jemu). Datace dochovaných či zdokumentovaných laténských předmětů pocházejících (pravděpodobně) z pohřebišť se pohybuje mezi LT B2 a LT C1¹⁶⁶, tedy zhruba ve třetím století¹⁶⁷ (**Obr.36**).

¹⁶¹ MALNATI – VIOLANTE 1992, str. 103-106

¹⁶² DURANTE, A.M., GERVASINI, L. in *Formazione CdM* 1988 str. 316-325; Ve výplni studní je dochována i tzv. *vacuolare* keramika (hrubé zboží typické v tomto období pro „ligurskou“ oblast západní Emilie, Piemontu a Ligurie) zastoupená typickým tvarem lahvice s odsazenými plecemi (viz i VITALI 2006

¹⁶³ BRIZIO 1887, P.VII;11, 29

¹⁶⁴ KRUTA POPPI 1975, spony: str.351n, Fig. 3, 3a; náramek str.356n, Fig 6: 24 a25 (první fragment byl nalezen roku 1883, druhý v těchto místech r.1960); nálezy se na sídlišti soustředily v oblasti severního zakončení *cardo* (zde také nalezeny oba náramky) a při východní bráně. Bližší nálezové okolnosti nejsou uvedeny.

¹⁶⁵ VITALI 2001

¹⁶⁶ Výrazně plastické spony s volnou nožkou a terčíkovitou patkou (Kruta Poppi 1975, Fig 4. N°s.9, 10) , dlouhé železné spony spojené konstrukce s kuličkou na nožce (ibidem N°s.11,12);meče jsou

19. Montecatino Ragazza (Grizzana Moradri, BO)¹⁶⁸

Topografie: Vrchol Montecatino Ragazza (asi 30 km na J od Bologni, 12 od Marzabotta; 44°13' s.š. 11°08'v.d.) tvoří součást hřebene ležícího mezi údolími Rena a Setty, v místě nejvýhodnějším pro přechod mezi nimi (a tedy klíčovým pro komunikaci s tyrrhénskou Etrurií). Vrchol se skládá z dvou plošin (1) 755m.n.m., cca 6ha; 2) 746m.n.m, cca 3ha) propojených šíjí. (Obr.37)

Archeologie: Lokalita známá od r.1882 jako "svatyně" či přímo "chrám" z felsinského období (Z materiálů Gozzadiniho výkumů se dochovaly a do povědomí dostaly dvě skvělé bronzové sošky a kamenný *cippus* s nápisem, nalezené v zahloubeném, zřejmě votivním, objektu. Obojí je skutečně datovatelné do V. století). Omezené výzkumy z r.1997 však na celé zkoumané ploše narazily na kulturní vrstvu obsahující materiál spadající (pouze) do IV.-III. stol. (černě listrovaná stolní keramika a hrubší zboží příbuzné nejmladšímu horizontu Marzabotta), na starší fáze pouze naznačují některé terénní situace (nepodložené však materiálem). Nic nesevčdí o tom, že by lokalita v této fázi byla něčím více než prosaickým sídlištěm. Žádné laténské předměty výzkumy neodhalily.

20. Confienti (Lagaro, BO)¹⁶⁹

Počátkem osmdesátých let 19.století zde byl na blíže neznámé lokalitě v oblasti (Case Confienti - 44°14's.š. 11°10'v.d.) objeven (jeden?) hrob obsahující volterrskou keramiku pseudo-červenofigurovou (zřídka vídanou i v samé Bologni) i černě listrovanou a bronzové *candelabrum*. Zbraně nejsou ve zprávě zmíněny.

STŘEDNÍ EMILIA (Obr.38, 39)

21. Modena / Mutina a Modenese

v naprosté většině prosty pochvy a jejich typologické zařazení je tak obtížnější, mezi závěsníky je však dokumentováno nejméně šest závěsných řetězů oproti jediné sadě dutých kroužků (ibidem str.359n jsou zmiňovány řetězové závěsníky pouze dva, Brizio 1887, str.530, Tav VIII: 15-20. jich jmenuje a ilustruje zmíněných šest).

¹⁶⁷ Brizio (1887, str. 526n, TavVII:30,31) mezi "galskými" sponami uvádí a ilustruje i sponu Nauhaimskou a sponu typu Almgren IV 65, tedy typy pozdně laténské. Jelikož (jak zmíněno výše) nálezné okolnosti nejsou uvedeny, nelze si tuto skutečnost vysvětlit než domněnkou, že původ nálezů lze hledat v římské *ville*, která na Pian di Misano stojí v obou staletích kolem zlomu letopočtu.

¹⁶⁸ LIPOLIS - PINI - SANI 1998

¹⁶⁹ PEYRE 1965, SASSATELLI 1977, str. 31

Topografie¹⁷⁰: Modena leží asi 15 km na sever od úpatí Apenin (44°39' s.š. 10°55'v.d.) v nížině o minimálním reliéfu. N.m. výška dnešního města nepřekračuje hodnotu 33-36m. Ze západu ji obtéká Secchia a z východu Panaro. Oblast je příznačná nepravidelným vodním režimem: bažinatá v době předřímské a postihovaná katastrofickými povodněmi v raném středověku. I vinou těchto zátop (a středo- a novověkých vrstvení) jsou antické a starší vrstvy překryty mocnými souvrstvími a archeologické informace o nejstarších obdobích města jsou vzácné. Vzhledem k rozsáhlým proměnám, kterými krajina v okolí města prošla (spontánní přesuny koryt vodotečí a jejich regulace, rozsáhlé přenosy usazenin, intenzivní tvorba kulturní krajiny v době římské a v novověku...) je téměř zbytečné popisovat topografickou situaci jednotlivých nalezišť v modenské nížině.

Písemné prameny¹⁷¹: (Liv XXI, 25, 6; XXXV, 4; Liv XXXIX, 55, 6; Polyb. II, 24) Když Hannibal vtrhne r.218 do Itálie vyklidí podle Livia (XXI, 25,6) Římané čerstvě založenou Piacenzu, jejíž obyvatelé naleznou útočiště právě v Modeně. Je to poprvé, co o tomto městě (zmíněném s naprostou samozřejmostí) slyšíme a zdá se, že římského pisatele ani v nejmenším nezaráží skutečnost, že uprostřed nepřátelského území se nachází zjevně a) spřátelené a b) dostatečně bezpečné, tj.opevněné město. Polybios (III, 40) dokonce užívá výrazu „římská kolonie“ ačkoliv ta je zde založena až roku 183.

Archeologie: Modenese je osídleno od doby VN a zejména hustě pak od felsinské¹⁷². To, stejně jako velice „nápadně etruské“ jméno města, vede badatele k domněnku, že již v tomto období muselo být osídleno a že snad již tehdy plnilo funkci centra oblasti.

Pro pozdní dobu železnou¹⁷³ je dokumentace z oblasti méně hojná, přesto stále poměrně bohatá (viz níže). Z území města samotného jsou ze tří lokalit známy nálezy černě listrované keramiky (u bezkontextového nálezu z piazza Matteotti se jedná o téměř intaktní džbáněk, ukazující na hrobový nález ¹⁷⁴). L.Malnati si všímá "mírného vyvýšení

¹⁷⁰ CREMASCHI, M., GASPERI, G.: *Il sottosuolo della città di Modena. Caratteri sedimentologici, geopedologici, stratigrafici e significativo paleoambientale* in Modena 1989, vol.I, str. 285-303

¹⁷¹ Podrobný rozbor písemných pramenů vztahujících se zejména k raným fázím římské kolonizace uvádí MALNATI in Modena 1989, vol .I, str. 307-337

¹⁷² MALNATI, L: *L'affermazione etrusca nel Modenese e l'organizzazione del territorio*, ibidem, str 137-152

¹⁷³ První pokus o shrnutí situace je současný se syntesou Briziovou: CRESPELLANI 1887 (práce stojí vedle díla Briziova mírně ve stínu, a to bez ne důvodu - mezi „galské“ nálezy jsou například suverénně počítány očividné spony z období stěhování národů), dále viz SCARANI 1975; KRUTA POPPI 1983, a zejména VITALI 1986 a BERGONZI 1989

¹⁷⁴ Malnati in MALANTI - VIOLANTE 1995, str 108n datuje nález na cca.300 aC, kontra VITALI 2004 pozn.36 navrhuje dataci spíše III-II století. Podobně snižuje dataci keramiky z Magrety (viz níže) z III na II-I století. Keramika z via Farini (datovaná do III stol.) viz GIRODANI in Modena 1988, II str 408n

archeologických terénů v Z části římské kolonie" a sem umísťuje tušené předřímské sídliště.

Obecně z „modenese“ (bez známých nálezových okolností) pochází nálezy dvou bronzových laténských spon¹⁷⁵: V prvním případě se jedná dokonce o – v Itálii poměrně řídkou – sponu předduchcovské formy, ve druhém o sponu středolaténské konstrukce.

Je nakonec nutno zmínit zprávu o "zdi z mocných kvádrů kamene", na niž bylo naraženo (v hloubi 8m!) ve via Albinelli. Výzkumy z r.2006 odhalily na Piazza Roma další úsek zdiva o délce 3m. Jestliže stratigrafické okolnosti naznačují tomu, že hradba sloužila až do raného středověku, její vznik je na základě stavební techniky možno klást nejpozději do druhého století¹⁷⁶.

I v souvislosti s nálezem opevnění vzpomíná L.Malnati¹⁷⁷ Liviovu zprávu a chce v nalezených úsecích zdiva vidět hradbu, která měla vzdorovat kartaginskému vojsku.

22. San Antonio di Monte Morello¹⁷⁸ (Monteveglia, BO)

Topografie: Monte Morello je vrcholek (331 m n.m.) na levém břehu říčky Samoggia asi 20 km na západ od Bologni (44°28's.š. 11°05'v.d.). Jako první vrcholek před nížinou navíc těžko přístupný poskytuje dobrou kontrolu oblasti. (**Obr.39**)

Archeologie: Počátek pohřebiště rozkládající se těsně pod vrcholem sahá snad až do doby villanovské, zejména je však užíván ve fázi felsinské. Poslední datovatelný pohřeb je opatřen praenestinským zrcadlem a severoetruskou černě listrovanou keramikou z přelomu IV. a III. století. Žádné nálezy laténských předmětů nejsou známy. (**Obr. 43**)

23. Savignano del Panaro, 1) Pasano 2) Torricella(MO)¹⁷⁹

Topografie: Údolí Panara, 20 km na JV od Modeny, 23 km na Z od Bologni (44°29's.š. 11°02'v.d.), pahorkatina (dnešní město cca 190m n.m.). obě polohy (vzdálené navzájem asi kilometr) jsou ve vyvýšených, dobře hajitelných polohách (Pasano 300m n.m.). (**Obr.40**)

Archeologie: Spodní apeninský úsek údolí Panara je poměrně hustě osídlen souvisle od VIII. stol. Ve století pátém dochází k osídlení obou vyvýšených poloh. K oběma jsou známa sídliště i pohřebiště, nevybočující ze standardů felsinské kultury. Příslušná sídliště

¹⁷⁵ KRUTA POPPI 1983, str. 29, figg. 2 a 4

¹⁷⁶ D.Labate – S.Pellegrini in LABATE ed 2008, str.296n; byl odhalen pouze vnitřní líc hradby o výšce 4,5m a síle 3,5m; koruna ležela 1,1m pod současnou úrovní terénu; konstrukce byla provedena z pálených cihel o rozměrech 53×33,45 cm pro které neexistuje doba v architektuře římské republiky ale pouze ve Velkém Řecku IV.-II. století př.Kr.

¹⁷⁷ Malnati in MALANTI – VIOLANTE 1995, str 109;

¹⁷⁸ MALNATI 1990; BENEDETTI 1971-74

¹⁷⁹ MALNATI in *Modena* 1989, str.252-255

jsou známa z povrchových sběrů, na jejichž základě L.Manati datuje závěrečný horizont obou lokalit do IV. století a hovoří o "skutečných etruských tvrzích, dočasně uniknuvších galské okupací nížiny".

24. Castellarano¹⁸⁰

Topografie: Castellarano leží 5 km na JZ od Sassuola (44°31' s.š. 10°44' v.d.) na levém břehu Secchie, na strategickém místě, kde řeka opouští první pás Apenin a její údolí se začíná rozšiřovat do terasy. Nadmořská výška dn.města kolem 200 m.n.m

Archeologie: Sídliště o pravidelném půdorysu je založeno v V. století. Nápis VENARES dokládá pro toto období etruskou přítomnost na lokalitě. Nečetné nálezy drobných fragmentů černě listrované keramiky údajně dokládají kontinuitu do století IV., ne-li III. Tomuto období náleží snad i náhodný nález trnovité botky kopí (s obdobami na pohřebištích boloňských, monterenzijských i zaalpských¹⁸¹).

25. Castelfranco Emilia, "Forte urbano" (MO)¹⁸²

Topografie: Naleziště leží v nížině 11 km na východ od Modeny, nachází se v bezprostředním sousedství vie Aemilie. 44°36' s.š. 11°04' v.d

Archeologická dokumentace: Lokalita byla identifikovaná leteckým průzkumem a následně v letech 1993-1995 podrobena terénnímu výzkumu (**Obr.41a**). Jedná se o obdélnou plochu 140×60m ohrazenou příkopem (5m šířky a 2,5 m hloubky) a násypem s palisádovou hradbou. Uvnitř byla identifikována síť kanálků (s největší pravděpodobností odvodňovacích), doklady konstrukcí se nepodařilo postihnout, ale o jejich přítomnosti svědčí množství nalezené mazanice. Osídlení spolehlivě zahrnuje V. a IV. století. Mezi nálezy ze samého závěru fungování sídliště je i fragment spony domněle LT typu (identifikace je dle mého názoru krajně pochybná, viz **Obr. 41b**). Orientace sídliště velice přesně ladí se směrem pozdější vie Aemilie a je přesvědčivým nepřímým dokladem o existenci a významu (osa etruské "centuriace"?) jakési preaemilie již v V. století.

Stále z **Castelfranco (26.)** pochází depot 15ti řeckých bronzových mincí¹⁸³.

180 MALNATI 1990, str 50; BENTINI in AMBROSETTI – MACELLARI – MALNATI 1989, str 201n

181 Tento typ botky se v LT Evropě objevuje ve fázi LT C1(viz např Léjars 2008, str.142)

182 KRUTA - MALNATI 1994; iidem 1995; GENERALI 2003

183 PARENTE 2004; Jedná se o náhodný nález z r.1970. Soubor se skládá z 6 mincí syrákúských, 3 agrigentských, 3 sicilských punských, 2 kampánských (Suessy Aurunky a Cales) a jedné ražby akarnánského spolku (Oinias). Jednotlivé mince je možno datovat do let 385-210. Spolu se zmíněným depotem z Mt.Bibele a několika nálezy z Ravenny se jedná o jediné řecké mince v Emilii. V úvahách o cestách, kterými sem dospěly, se krom obchodu (s lehce romantickým podtónem) vzpomínají i "Kelti v žoldu velkořeckých tyranů". Autorka nechává střízlivě otevřenu i

27. Marano sul Panaro (MO)¹⁸⁴

Topografie: Dnešní obec leží na levém břehu Panara při brodu přes něj; asi 5 km na jihozápad od Savignana na samém úpatí preapeninské pahorkatiny (n.m. města samotného 140m n.m., okamžitě vně města stoupá na 250m n.m.). 44°28' s.š. 10°58' v.d.

Archeologická dokumentace: R. 1891 zde A. Crespellani dokumentoval římské pohřebiště (II. stol. př. Kr - pozdní antika) zničené zemními pracemi. Mezi materiálem zaznamenal i bronzovou sošku, kterou bez dalšího připsal době římské (označil ji za "lára"). Po přezkoumání dokumentace dospěl R. Macellari k závěru, že bronz ve skutečnosti zpodobňuje Athénu Promachos a vznikl ve III stol. Hypotetisuje dále, že soška může svědčit o existenci předřímské svatyně při brodu.

28. Saliceta San Giuliano (MO)¹⁸⁵:

Topografie: modenská nížina; n.m.v 42m n.m.°; 44°37' s.š., 10°54' v.d.

Archeologická dokumentace: Archeologický materiál z oblasti pokrývá období od doby VN po římskou

Mezi léty 1876 a 1883 zde bylo bez odborného dohledu odkryto několik kostrových hrobů. Část nálezů je chována v modenském museu. Nejasnosti panují kolem samotného počtu hrobů, některé "výbavy" obsahují krom předmětů laténských i spony villanovské, z („několika“) keramických milodarů je dochována jedna černě listrovaná číše, nožka druhé podobné a fragmenty šedé keramiky. D. Vitali se pokusil na základě této zmatené dokumentace pohřebiště alespoň částečně rekonstruovat: jednalo se o minimálně sedm pohřbů, obsahujících laténské zbraně (jeden hrob) i kruhový šperk - bronz i sklo - krom VN je doložena i jedna spona typu certosa a jedna středolaténské konstrukce. Datace jednotlivých nálezů sahá od fáze LT B1(b) (náramky s pečetítkovými konci) přes LT B2 (náramek v vejčitými výstupky), LT C1 (válečnický pohřeb s řetězovým závěsníkem meče) až po LC2 (modrý náramek zdobený žlutými nitkami a perla z modrého skla s pupkovitými výstupky zdobenými žlutou spirálou)¹⁸⁶. **.(Obr.44)**

pravděpodobnou možnost, že mince z Castelfranca do Popádí dorazily až s první vlnou římských kolonistů na poč. II.stol.

¹⁸⁴ MACELLARI 1985

¹⁸⁵ KRUTA POPPI 1983; VITALI 1986, str.48-53; BERGONZI 1989, str.159-162; *Modena* 1988,vol.I, scheda 707; spíše pro kompletnost než pro přínosnost lze doplnit i GIORGI 1948

¹⁸⁶ Zmíněný černě listrovaný *kylix* figuruje v původní dokumentaci v hrobě se skleněným náramkem. D.Vitali (1986) naproti tomu navrhl jeho umístění do výbavy hrobu mužského. Při chaotičnosti původní dokumentace by nebylo špatné přiřazení vyloučeno, v bolognese se černě listrované *kyliky* keramika nachází váhradně v hrobech mužských a navíc chronologie nádoby (IV.-

29. Castelnuovo Rangone (MO)¹⁸⁷

Topografie: nížina 10 km na jih od Modeny na toku potoku Tiepido. 44°33' s.š. , ...

Archeologická dokumentace: R. 1868 zde bylo (pod horisontem doby římské a dvoumetrovými náplavovými vrstvami) objeveno (nejméně) sedm či osm pohřbů kostrových a jeden žárový. Je možno rekonstruovat jeden hrob se zbraněmi (meč "jenž nanejvýš jest podoben oněm z Marzabotta", kopí, snad štít), dva s párem náramků v každém (v jednom navíc hrot kopí), jedna kremace v urně. O ostatních hrobech ani o nalezené keramice není známo nic. Nálezy jsou dnes ztraceny.

30. San Damaso, via Scartazza (MO)¹⁸⁸

Topografie: nížina 5 km na jihovýchod od Modeny. N.m.v.38m. 44°36' s.š. 10°58' v.d.

Archeologická dokumentace: Při záchranném výzkumu zde byly vedle objektů vyplněných materiálem felsinským a římsko-republikánským (vč. kanálů podobných těm z Magrety, podere Decima, viz níže) zdokumentovány i čtyři funkčně neurčité objekty s nálezy datovaným do pozdní doby železné (šedá a černě listrovaná keramika). Objekt 47 přitom obsahoval pozůstatky destrukce dřevohliněné stavby. Jelikož jeden z objektů se nachází v prodloužení průběhu felsinského kanálu (tudíž se pravděpodobně zahlubuje do jeho výplně ač v publikaci stratigrafický vztah obou jednotek není zmíněn) a jelikož ostatně tento ani žádný jiný kanál neobsahoval ve své výplni jiný materiál než felsinský, je možno uvažovat o tom, že kanalizační systém v pozdní době železné již neplnil svoji funkci. (Obr.42)

31. Collegarola (MO)¹⁸⁹

Topografie: nížina 4 km na jihovýchod od Modeny; 44° 37' s.š. 10°56' v.d.

Archeologická dokumentace: Zprávy z r.1844 hovoří o nálezů nákrčníku a dvou náramků zřejmě s pečetítkovými konci. Z téhož období (ale zmíněn až r.1940) pochází snad

první polovina III. století) se rozchází s chronologií náramku (LT C2). Skleněné nálezy (náramek typ Haev 8d, Gebhardova Rheie 46; korál typu Venclová 804 či 805 - VENCLOVÁ 1990 str.95) jsou zde pozoruhodné svým poměrně vysokým datem LT C2 či dokonce až LT D. Perla pochází z poměrně spolehlivého hrobového souboru podobně pozdních předmětů (drátěný spirálová náramek a bikonická vázička) s obdobami v zápádkých (insuberských) pozdnělaténských pohřebištích.

¹⁸⁷ VITALI 1986, str.27-41; Na základě popisů a uvedených paralel navrhuje Vitali dataci zmíněných hrobů zhruba do druhé poloviny III. století.

¹⁸⁸ CATTANI - FERRARI 1997, GIORDANI 1998

¹⁸⁹ Ibidem, str. 41-46

nález "dvadvaceti hracích kamenů z různobarevného leštěného kamene". Vkládání hracích kamenů do hrobů je zvyk felsinský, v Bologni a Ceretolu je však doložen i na přelomu IV. a III. století (ve spojitosti s materiálem stupňů LT B2 a LT C1). K přesnější dataci nálezů z Collegaroly (dnes ztracených) je vzhledem k charakteru dokumentace lépe se nevyjadřovat.

32. Cognento (MO)¹⁹⁰

Topografie: nížina zhruba 5 km na západ od Modeny. 44°38' s.š. 10°52' v.d.

Archeologická dokumentace: Mezi nálezy ze všech fází doby železné jsou zaznamenány i dva řetězové závěsníky meče (u Crespellaniho uvedeny jako "udidla") naznačující přítomnost pohřbů z fáze LT C1.

Ze tří lokalit bezprostředně na sever od Modeny jsou známy vesměs bezkontextové nálezy skleněných náramků.

33. Limidi di Soliera (Carpi, MO)

Topografie: 12 km na sever od Modeny; nadmořská výška 25 m.n.m; 44° 44' s.š., 10° 55' v.d.

Již od konce 19.stol. je znám nález světle zeleného skleněného náramku se žlutou žílou na vnitřním obvodu. Nález je kompletní a pochází tedy pravděpodobně z hrobu fáze LT C1¹⁹¹ (**Obr. 45**). Povrchové sběry na lokalitě zaznamenaly šedou keramiku s černou engobou imitující tvary černě listrovaného zboží a hrubou keramiku datovanou III.-II.století.

34. Garagallo (Carpi, MO)

Topografie: tatáž oblast asi 5 km na jz od předchozí lokality.

¹⁹⁰ VITALI 1986, str 46-48; Modena 1989, str.185

¹⁹¹ Náramek publikovaný prvně v CRESPELLANI 1887, str 8, pozn 3, Tav, A; Nejasnosti kolem okolností jeho nálezů vedly k tomu, že nález byl v literatuře „zduplikován“: tak i v klasickém díle HAEVERNICKOVÉ 1960, str.98 vystupuje jako dva nálezy- č.9 Limidi a č. 10 Fossoli. Korekce viz VITALI. 1986, str.53n; nález dnes chován v museu v Modeně. Žlutá žilka na vnitřním obvodu náramku však není pro náramky této fáze typická a mohla by ukazovat naopak na dataci až do pozdní doby laténské - typologicky (Gebhardova řada 34) by toto zařazení nebylo vyloučeno (viz Gebhard 1987, str.19,Tfl.30

Z povrchových sběrů pochází nálezy keramiky identické s keramikou z Limidi a dva fragmenty modrých skleněných náramků zdobených žlutou žilkou. Datace typu (v obou případech nejspíše Haevernick 8d) by odpovídala stupní LT C2¹⁹². (Obr. 46).

35. Galaverna – Nonantola (MO)¹⁹³,

Topografie: 10 km na SV od Modeny; nadmořská výška 24 m.

Mezi nálezy – jinak vesměs felsinskými – získanými z povrchového sběru lokality pochází dva fragmenty skleněných náramků¹⁹⁴. (Obr. 47).

36. Miseria Vecchia (Mirandola, MO)

37. Baggiovara, Strada Cavezzo (MO)

38. Fodico (Carpi, MO)

39. S. Rosa (Carpi MO)

Felsinská nížinná sídliště, pro která L.Malnati hovoří na základě sběrového keramického materiálu o kontinuitě do IV. – III. století¹⁹⁵.

40. Formigine „Cava Pederzona“ (MO)¹⁹⁶

Topografie: nížina asi 9 km na jih od Modeny

Archeologická dokumentace: felsinské sídliště VI.-V. století je zde následováno „pozdější“ fází, kdy dochází k „intensifikaci“ zástavby, která ztrácí svůj předchozí organisovaný charakter. Dataci této druhé fáze do pozdní doby železné navrhuje autor zprávy jen zcela předběžně a neopírá ji o žádné nálezy.

41.-42. Magreta, (Formigine; MO)

Topografie: Magreta, identická pravděpodobně s římskými *Campi macri*¹⁹⁷ (písennými prameny raného císařské opakovaně citované tržiště, dobytčí trh) leží v nížině na pravém břehu Secchie, 11 km na jihozápad od Modeny.

¹⁹² BERGONZI 1987, str.164, MALNATI 1990, str.59; „středoevropská“ datace podle VENCLOVÉ 1990 - Malnati (ibidem a zejména idem in *Carpigiano* 1985, str. 47) se naopak vyjadřuje pouze k dataci keramiky: III.-II. století.

¹⁹³ VITALI 1986, str.53n; CRESPELANI 1887, str.15n; MALNATI 1990, str. 59

¹⁹⁴ Jejich typ je na základě dostupné dokumentace zatěžko určit – L. MALNATI (1990, str.59) jej nedefinuje a není tedy jasné, na základě čeho dospívá k dataci do druhé poloviny třetího století.

¹⁹⁵ MALNATI 1990, str.52;

¹⁹⁶ M.De Donno in LABATE ed. 2008, str.288n

¹⁹⁷ LABATE 2001

Archeologická dokumentace: Na parcele (it.podere) Decima¹⁹⁸ byly povrchovými sběry identifikovány vedle sebe tři jednotky datovatelné do V., IV.-III. a konce III.-II. stol. (jednotka 5: 0,15ha). K ověření těchto slibných výsledků („kontinuita mezi dobou felsinskou a republikánskou“) byl r.1990 na lokalitě proveden terénní výzkum. Výsledky byly potvrzeny v tom smyslu, že byla identifikována komponenta felsinská (systém příkopů), možná pozdně železná¹⁹⁹ a republikánská (keramické pece). Nakolik je možno při tak výrazné funkční různorodosti jednotlivých komponent hovořit o sídlištní kontinuitě je již méně jisté.

Na podere Ceci²⁰⁰ byly při terénním výzkumu rozpoznány dvě oblasti kulturní vrstvy obsahující černělistrované střeby a „keramiku podobnou keramice pozdní doby železné z podere Decima.“ Nález spony typu Almren 65 ukazuje že nejméně část osídlení jistě spadá do doby římské.

ZÁPADNÍ EMILIA

43. Reggio Emilia²⁰¹

Regium (též *Forum Lepidi*) je založeno na řece Panaru a vii Aemili mezi koloniemi Mutinou a Parmou zřejmě roku 175 jako sídliště převážně obchodního rázu. Archeologie dokumentuje spolehlivě právě republikánskou fázi, starší doklady chybí (navzdory dosti bohaté dokumentaci VII.-IV. století z reggianského území). V nejranějších republikánských vrstvách sice byly nalezeny též tři fragmenty skleněných náramků a laténské spony. Nálezy ale podle své datace (LT C2-LT D²⁰²) náleží spíše sídlišti římskému, než případnému staršímu.

44. San Polo d'Enza (RE)²⁰³

¹⁹⁸ MALNATI 1990; Modena 1989, str.220-225, KRUTA – MALANTI – CARADARELLI 1991

¹⁹⁹ „Osídlení z konce třetího století (IV.a většina III. století tedy doložena není?jk), dobře datované díky nálezům černě listrované keramiky, je zejména dobře dochována pod polní cestou, kde byla nalezena souvislá vstava o síle 15-20 cm vzniklá pravděpodobně destrukcí stavby s terakotovou (*taegulae*) střešní krytinou, první známou z tohoto období“ (KRUTA – MALNATI – CARADARELLI 1991 str.363)

²⁰⁰ R.Mussati in LABATE 2008, str. 274; krajně předběžný charakter zprávy i povaha nálezů neumožňují učinit si spolehlivější závěr.

²⁰¹ MACELLARI in AMBROSETTI – MACELLARI – MALNATI 1996, str. 25-29; MALNATI 1990 str. 60

²⁰² Ibidem; Náramky typu Haev 6b/2 (tmavě modrý se žlutou vlnovkou, která „se nemohla objevit dříve než po LT C1 - Venclová 1990, str. 121n) a 2 kusy typu Haev 3b (podle slovního popisu oba modré se žlutou vlnovkou, na fotografii ale jeden zjevně fialové barvy; v každém případě je typ charakteristický pro stpeň LT D – Venclová 1990, str. 117)

²⁰³ Felsinskou fázi sídliště shrnuje MACELLARI 1996; pro dokumentaci následující po pol.IV stol viz MACELLARI 1997; DAMIANI *et al.* 1992, str. 157, 181, Tv. XCI: 1435-1437

Topografie: Terasa na levém břehu Enzy, na úpatí apeninského předhůří a okraji nížiny. 16 km na jihozápada od Reggio Emilia, n.m.v. 170 m.

Archeologie: Sídliště o pravidelném půdorysu založené zde na ploše minimálně 3ha koncem VI. století je nejvýznamnější lokalitou felsinského období v západní Emilii. Krom samotné sídlištní situace je proslulé i svými "studnami", snad kultovními objekty vyplněnými bohatým materiálem. Výzkumy jsou zde však dávného data (1868) a jejich dokumentace nedostatečná.

Z laténských předmětů, krom pásové zápony spadající ještě do fáze LT A zmíněné v kapitole 2.1.3, našel se zde nákrčník a náramek zdobené po waldalgesheinském stylu. Jejich nálezové okolnosti nejsou známy. R. Macellari zastává názor, že oba předměty pochází z hrobu a dodává další doklady, že na lokalitě mohlo po opuštění rozlehlého sídliště fungovat pohřebiště (případně menší sídliště s ním související: situace tedy ne nepodobná Marzabottu). (Obr.49)

45. Poviglio - Case Carpi (RE)²⁰⁴

Topografie: nížina 16 km na sever od Reggio Emilia;

Archeologie: Povrchové sběry zde zaznamenávají osídlení od poloviny VII. do "minimálně počátků IV." století. Mezi sběrovým materiálem dva střepy nesou grafitta: AVLEŠ na dně číše z druhé poloviny V. století a snad IΘIS ·E (nebo A) na stěně hrubé šedé třetí mísy, kterou Macellari řadí (i za pomoci paleografie nápisu) do IV.-III. století. V prvním případě je písmo severoetruské či popádské, jméno a jazyk etruský, pro druhý je písmo lepontské a jméno odkazuje do keltofonních oblastí Veneta a Lombardie.

46. Parma

Topografie: město leží na Vii Aemilii v nížině, n. m. v. kolem 50 m.

Archeologie: "Parma gallica"²⁰⁵, římská kolonie založená r.183 stejně jako Modena dle Liviových slov *in agro qui proxime Boiorum ante Tuscorum fuerat* (Liv XXXIX, 55, 6) nevydala o období IV.-III. století naprosto žádný doklad. Soudobý archeologický materiál z parmské pahorkatiny a ze zdejšího apeninského úseku bývá připisován Ligurům (viz níže), a území je tak vzdor tvrzení obou římských autorů pokládáno za ležící již mimo bojskou sídelní

²⁰⁴ MACELLARI in AMBROSETTI - MACELLARI - MALNATI 1990, str. 265-269, MALNATI ibidem str.41

²⁰⁵ řečeno s Martialem, *Epigr.* V, XIII, 8

oblast. Laténské nálezy (např. skleněné náramky, nezřídka navíc náležející fázi LT D) pochází až z republikánských vrstev římské kolonie²⁰⁶.

LIGURSKÁ FACIES ZÁPADNÍ EMILIE

Západní Emilie, počínaje od reggianského předhůří, hostí v pozdní době železné archeologickou *facies* natolik výraznou, natolik soudržnou a natolik odlišnou (jejíž souvislosti navíc daleko přesahují hranice vymezeného regionu), že se zdá být přípustné ba vhodné upustit od detailního pojímání jejích lokalit. Zároveň je však nemožné tuto oblast od dění ve střední a východní Emílii oddělit a nezmínit ji alespoň výběrově. Souvislé rozšíření této *facies* sahá od řeky Arna v Toskánsku na jihu po parmsko-reggianské předhůří na severu a piemontské Apeniny na západě. Mezi její rozpoznávací prvky náleží žárový pohřeb v kamenné (později terakotové) skřínce, technologicky poměrně velice primitivní keramické zboží (křehké, nesoudržné a na lomu „bublinkovité“ – it. *vacuolare*) v několika charakteristických tvarech (ostře kónická miska s prstencovitou podstavou a okrajem zdobeným řadou prstových vrypů; vejčitá zásobnice se svislým hrdlem, lahvice s kónickým hrdlem ostře odsazeným od plecí); deriváty spony typu Certosa s listovitě rozšířeným lučičkem. Vzhledem ke specifičnosti prostředí jejího rozšíření (beze zbytku hory, často málo stabilní terény) a k charakteru jejích archeologicky sledovatelných projevů (rozlohou omezená a často snad i jen sezónní výšinná sídliště, pohřby osamocené či jen v malých skupinkách), bylo poznání této *facies* do nedávna jen zcela troskovité: ačkoliv byla definována²⁰⁷ (na základě relativně nejbohatšího hrobového materiálu severotoskánského) a rozpoznávána²⁰⁸ již od počátku osmdesátých let, až poslední době začala být kultura systematicky studována, začala být věnována pozornost sídlištím²⁰⁹. Její identifikace s Ligury bylo pro italskou archeologii nasnadě a vzdor všem výhradám, které je možno vůči etnické identifikaci archeologických kultur vznést (viz níže), nutno připustit, že oblast jejího rozšíření a oblast, do níž antické prameny²¹⁰ lokalisují Ligury, se překrývají prakticky beze zbytku. (Obr. 51)

²⁰⁶ MALNATI VIOLANTE 1995 je připisují sídlišti předřímskému. Kontra Catarsiová (CATARSI-DALL'AGLIO 2002, str.334n a CATARSI 2006 str 3) přináší důkazy o datování kontextů do republikánské doby (římská silnice v souvislosti s příslušnými terény) přesto však chce (přesvědčena autoritou Livia a Martiala) věřit ve "více méně opevněnou předřímskou – ba přímo bojskou – aglomeraci".

²⁰⁷ MAGGIANI 1979

²⁰⁸ Pro západní Emílii zejm. VITALI 1983; pro Piemont GAMBARI – VENTURINO GAMBARI 1987

²⁰⁹ První souhrnné pohledy problematiku v celé její geografické šíři např. *ligures Celeberrimi* 2002, *Liguri* 2004;

²¹⁰ Antické prameny k Ligurům shrnuje MANSUELLI 1983 a PAINI 1987

V západní Emílii se tato archeologická skupina projevuje od počátku čtvrtého století, kdy se její nálezy objevují často ještě společně s (posledními) nálezy felsinskými. V pokročilém IV. a ve III. století se stává jedinou archeologickou kulturou v oblasti; s počínajícím stoletím druhým se ve stále více pořímtěle formě postupně vytrácí.

Pro ilustraci tohoto zkratkovitého líčení uvádím zde několik příkladů lokalit²¹¹.

47. Gusciola (Montefiorino, MO)²¹²

Topografie: pravý břeh řeky Dolo ve vnitřním pásu Apenin (n.m.výška okolních vrcholů 1100-1400m)

Archeologie: Zprávy z let 1846 a 1847 hovoří o nálezů neznámého počtu žárových hrobů, v nichž byly urny (černě listrované?) uloženy do skříněk z kamenných desek. V popise předmětů, snad pohřbům náležejícím, je možno rozpoznat železné zbraně a snad náramek. Pohřebiště by mohlo být datováno do III. či II. století.

48. Villa Baroni di Roncolo (Quattro Castella, RE)²¹³

Topografie: Lokalita leží v reggianské pahorkatině na severním svahu Mt.Biliano (n.m. vrcholu 407m, n.m. vesnice Roncolo 157 m)

Archeologie: Známý jsou odsud čtyři žárové hroby: ve dvou byla urna (z "vacuolare" keramiky) s popelem uložena ve skřínce z rozměrných hliněných tašek (výbavy - "vacuolare" miska, přeslen, certoská spona, kopí a nůž - byly smíšeny), třetí, z něhož je známa pouze výbava (spona zřejmě ornavasského typu a římský viktoriát z poloviny II. stol.) a jeden, kde byl pohřeb uložen v příčně odříznuté amfoře. Datovány jsou do (hr.1-2) III.-prvních desetiletí, pol. (hr. 3) a konce (hr.4) II století.

49. Bibbiano - La Castellina (RE)²¹⁴

Topografie: Lokalita leží na terase při úpatí hor, n.m. výška nepřesahuje 120 m.

Archeologie: R.1888 při výkopech podnícených nálezem hrobu obsahujícího bronzы a attickou keramiku nalezen (bližší okolnosti nejsou známy) skleněný náramek. V museu v Reggio Emilia jsou chovány náramky dva: jeden (pravděpodobně onen zmíněný ve zprávě)

²¹¹ Pro kompletnější obraz o situaci pak odkazují zejména na práce VITALI 1983 (souhrn dokumentace založený zejména na práci musejní a archivní), MALNATI 1990, 2002, 2004 (doplnění předchozího o některá nově objevená/zveřejněná naleziště); problematiku sídlištní komponenty této *facies* poprvé v Emílii otevírají DE MARCHI 2005 (výsledky terénních prospekci v údolích Parmy a Enzy), CARINI - MIARI 2002, CATARSI-DALL'AGLIO 2002

²¹² VITALI 1983, str. 56-58

²¹³ MALNATI in AMBROSETTI - MACELLARI - MALNATI 1990, str. 285-295; idem 1990; VITALI 1983 no.39

²¹⁴ MACELLARI in AMBROSETTI - MACELLARI - MALNATI 1990, str. 281-283

tmavě modrý zdobený žlutými a bílými žilkami typu Haev 8d (LT C2), druhý Hav. 5 (LT C1) (Obr.48)

50. Scandiano (RE)²¹⁵

V museu v Reggio Emilia je chováno 9 železných spon středolatské konstrukce²¹⁶ "nalezených spolu s hliněnou nádobou, která zřejmě byla urnou", a to "v katastru Scandiana, v nížině". (Obr. 50)

51. Casa Selvatica (Berceto, PR)²¹⁷

Topografie: Pravý břeh ř. Baganza ve vnitřních Apeninách asi 45 km na JZ od Parmy. Nadm. výška naleziště je asi 800m (vrchol Mt.Scarabello, na jehož úbočí leží, dosahuje 1341 m n.m.). Hřeben, na kterém lokalita leží, vede na sever do údolí Parmy a na jih k průsmyku Cisa a přes něj do údolí Magry.

Archeologie: Jeden inhumační pohřeb uložený ve skřínce z vápencových desek. Výbava se skládá z LT meče a kopí (obojí deformováno), nože a bronzové helmy opatřené plochými rohy z bronzového plechu zdobenými puncováním lineárními vzory a rosetami. Pohřeb byl datován do první poloviny III. stol. (na základě skutečnosti, že později již nejsou v Itálii helmy do hrobů ukládány). Pro výzdobu rohů (jejíž styl nemá s jinak "zcela latenským" charakterem výbavy co do činění) nachází Krutová-Poppiová období v dekoraci certoských spon "ligurské kulturní *facies*".

Další (skřínkové) kremační hroby západní Emílie (podle Vitali 1983)

52. Vedruzzo (San Polo d'Enza, RE)

- pahorkatina asi 25 km na JZ od Reggia, prům. n.m.v. oblasti cca 160m

-Žárový pohřeb uložený do dvou bronzových nádob, vybavený keramikou a mečem

53. Ciano d'Enza (RE)

Pahorkatina asi 4 km na J od poslední jmenované lokality;

Z lokality Selva Piana znám žárový pohřeb v urně uložené ve skřínce z kamenných desek a vybavený železným nožem a miniaturní hliněnou nádobkou. "

²¹⁵ BENTINI in AMBROSETTI – MACELLARI – MALNATI 1989, str. 205-207, autorka navrhuje jejich přiřazení k pohřebišti doloženému bez dalších podrobností v lokalitě Arceto, Gardini (viz VITALI 1983, str.168)

²¹⁶ Většina z nich téhož typu s téměř pravoúhlým průběhem lučíku i zachycovače, zesílenou zploštělou vrchní částí lučíku, nožkou opatřenou velkou hladkou kuličkou na zachycovači a druhou na napojení a vinutím (ve dvou dochovaných případech) o osmi závitech a vnější těživě, tedy vesměs rysy příznačné pro spínadla fáze LT C2. Do tohoto stuně datuje též W. Stöckliho po formě velice podobné spony ze Solduna (STÖCKLI 1975, str. 33; Abb. 31.3, 5, 9, 16)

²¹⁷ KRUTA POPPI 1981; VITALI 1983, no.14;

Římský vicus Luceria navazuje zde na starší osídlení sahající minimálně do II. století př.Kr.²¹⁸.

54. Martorano (PR)

V nížině 7 km na JV od Parmy, n.m.v. cca60-70m.

Žárový pohřeb ve skřínce z kamenných desek. Výbava: "železné zbraně, spony a keramika".

55. Maneia (Varano de' Meleagri, PR)²¹⁹

Levý břeh ř.Ceno asi 25 km na Z odParmy, pahorkatina n.m.v. cca190m.

Archeologie: Jsou známy dva nálezy (z let 1868 a 1967) žárových hrobů v kamenné skřínce. V obou případech byl ve výbavě přítomen skleněný náramek, u pozdějšího i středolaténská spona.

56. Besozzola (Pellegrino, PR)

Topografie: Pravý břeh říčky Stirone asi 34 km na Z od Parmy. Pahorkatina s n.m. výškami kolem 500m.

Archeologie: Zpráva o skupině kremačních pohřbů ve skřínkáchz kamenných desek. Ve výbavě jsou zmiňovány mj. černě listrované misky.

OKOLÍ EMILIE ROMAGNI

Pro uzavření tohoto přehledu je nutno zmínit ještě spíše výběrově několik lokalit ležících mimo území Emilie-Romagni:

Pohřebiště **Spiny (FE)²²⁰ (57.)** pokračují bez přerušení a bez podstatnějších změn v ritu až do počátku III. století. Etruské osídlení je spolehlivě doloženo četnými epigrafy (právě ze IV. a III. století pochází dokonce většina z etruských epigrafických památek z lokality známých). Produkuje a vyvází i vlastní černě listrovanou i malovanou ("hornojadranskou") keramiku.

58. Voghiera (Voghenza, FE)²²¹

Topografie: pádská delta asi 30 km na Z od Spiny.

²¹⁸ MALNATI 1990; idem 2002, str.163

²¹⁹ viz i CATARSI-DALL'AGLIO 2002, str.337n; autorka některé položky výbav identifikuje s kusy ve sbírkách parmského musea (ibidem, fig.3). U náramků se jedná v obou případech o typy fáze LT D.

²²⁰ GOVI 2004; PAOLI - PARRINI 1988, str 113-117,

²²¹ PATITUCCI-UGGERI 1979

Archeologie: menším záchranným výzkumem ze sedmdesátých let byly dotčeny sídlištní vrstvy obsahující spinetickou keramiku (černě listrovanou, šedou a malovanou) do IV. a počátku III. století.

V **mantovanu**²²² je nejvýznamnější lokalita felsinské fáze, Forcello di Bagnolo San Vito, opuštěna po první čtvrtině IV. století. Naopak, zdá se, že právě v té době je osídlena **Mantova** (60. v menadru Mincia mnohem lépe hajitelná než, byť i opevněné, Forcello) a rovněž dochází k oživení starší lokality **Castellazzo di Gardola** (61.). Keramika obou nových lokalit (stejně jako Spiny) rozvíjí starší popádkovou tradici: zboží samotná zůstávají totožná, pozměňují se však tvary nádob a zdokonaluje technická stránka výroby. Obě naleziště přijímají v omezeném množství importy od Jadranu (attická "kerčská" produkce, korintské amfory, později zboží spinetické), ale především ze severní Etrurie. Poměrně bohatá je dokumentace epigrafická svědčící o etruském jazykovém prostředí. Naopak zcela zde chybí jakékoliv LT předměty. Oblast ztrácí na archeologické viditelnosti kolem poloviny III. století (končí dokumentace z Castellazza i ze Spiny).

Poslední poznámka, kterou je nutno dodat k tomuto výčtu se týká počátků římské přítomnosti v oblasti: O dobré obeznámenosti s oblastí a zřejmě běžném pohybu po ní svědčí již umístění Piacenzy a Cremony. Na konci šedesátých let dvacátého století představil G. Susini teorii **Ur-Bononie**²²³, sídliště např.obchodníků římských či obecně středoitalských umístěného poblíž Felsiny (zda keltské či etruské má zde malý význam). Počátky této "pre-kolonie" by mohly sahat až do III. století. S tímto raně římským osídlení spojuje J. Ortalli některé sídlištní horisony rozpoznané v centru města při výzkumech z posledních let²²⁴. Podobně se Ortalli snaží na základě nálezů z **Modeny** a **Reggio Emilia** dokázat místní výrobu černě listrované keramiky ještě před oficiálním založením²²⁵. Jeho argumenty jsou dobré, ale ne neprůstředelné (keramické tvary, kterými argumentuje mají často velice širokou dataci a v periferních zónách - Spina, Rimini a právě Cispadana - mohla jejich produkce klidně spadat k její spodní hranici).

²²² DEMARINIS 1986; idem 1988b

²²³ SUSINI 1967

²²⁴ ORTALLI 2004; NEGRELLI 2004; viz výše „Bologna“ v katalogu lokalit; Je otázkou, jednak zda Ortalli nepřístupuje k výzkumu rozhodnut najít Ur-bononii, jednak zda nálezy keramiky či oltářiku středoitalského původu (byť by i platila datace do konce III aC) svědčí o existenci "pre-kolonie" či o "silné římské kontrole" (tak Malnati in MALNATI - VIOLANTE 1992)

²²⁵ BALDONI - GIORDANI - MALNATI - ORTALLI 1985; kontra VITALI 2004

Taková je tedy v současné době pramenná základna pro pozdní dobu železnou v kraji Emilia-Romagna. V této práci se na jejím základě budeme snažit o zodpovězení dvou z otázek vycílených v úvodu: 1) co nám vlastně archeologie říká o Bojích v severní Itálii jako takových a 6) jaká v helenistické Emilii fungovala situace sídlištní a nakolik se toto prostředí mohlo stát vzorem pro vznik městské civilizace.

2.3 severoitalští Bojové – stav poznání – závěr

Závěry, které následují, se zakládají na výstupech z databází vypracovaných jednak pro jednotlivé lokality, jednak pro všechny dostatečně publikované pohřby (viz Příloha 3). Jejich četba a tudíž postup, na němž se tyto moje závěry zakládají, si vyžádá několik poznámek:

Do databáze funerální dokumentace (Příloha 3, Tabulka „Pohřby“) bylo zahrnuto 315 pohřbů, jejichž stav publikace umožňuje spojit s konkrétním číslem hrobu/pohřbu konkrétní nálezy. Počítám tedy například pouze s devíti detailněji publikovanými pohřby z Casalecchio di Reno, ačkoliv shrnující zmínky týkající se některých dalších zdejších pohřbů („25% zcela bez výbavy, 25% s jedinou vesměs laténskou sponou“²²⁶) by umožnilo zahrnout i je. Ze stejných důvodů zde bohužel zcela pomíjím například celé pohřebiště z Monterenzio Vecchio a některá pohřebiště z modenese, u nichž je nezřídka zhruba rekonstruován počet nalezených hrobů, jejich výbavy ale nebyly rozlišeny.

Při pojednávání datace bylo nutno se uchýlit k některým zjednodušením. Výše již byly naznačeny obtíže plynoucí z nejednotnosti chronologického systému platného pro emiliánskou pozdní dobu železnou. V databázovém zpracování pohřbů bylo užito následujících chronologických **kategorií** umožňujících datovat podle jednotného klíče jak kontexty, v nichž jsou chronologickými ukazateli předměty laténské, tak ty, kde tuto službu vykonávají předměty středomořské²²⁷. Vzhledem k nestandardní formě zápisu vynucené potřebami databáze uvádím v závorce plné znění absolutních datací):

1) „**pozdní doba železná**“ (tj. kontexty, u nichž není možno dataci zúžit více než na **IV.-III. století před Kristem**)

²²⁶ ORTALLI 1995, str.205; nezahrnuji ani hrob 74: Dostalo se mu sice samostatné publikace (MARIOTTI *et al* 2005), ta ale pojednává pouze paleopatologickou stránku pohřbu, zatímco nálezy (tj.ani jejich absence) nejsou zmíněny.

²²⁷ Jedná se o pomocné kategorie vytvořené pouze pro uspořádání dokumentace v této práci, nejde tedy o žádnou oficiální chronologii, tím méně o její návrh. Datace většinou přebírám ze souborné publikace pohřebiště (pro Bolognu VITALI 1992, pro Mt. Bibele idem 2003, pro Casalecchio ORTALLI 2008); Potřeba správného chronologického seřazení v databázi si vynutila některé nestandardní prvky ve formě zápisu.

- 2) „LT A_fels_ V“ (felsinská kultura; vzhledem k tomu, že její projevy ale trvají a hluboko do století čtvrtého, má zde synchronisace s fází LT A a přiřazení pátému století pouze formální význam pro udržení jednotné formy zápisu)
- 3) „LTB“ (tedy od prvních desetiletí IV. do prvních desetiletí III. století)
- 4) „LTB1_IV“²²⁸ (tedy italskou terminologií řečeno „plné čtvrté století“)
- 5) „LTB1a_1/2IV“²²⁹ (první polovina čtvrtého století)
- 6) „LTB1b_2/2IV“ (tj. polovina a druhá polovina IV. století)
- 7) „LTB2_IV/III“ (tedy přelom IV. a III. století)
- 8) „LTB2-C_III“ (třetí století bez bližšího určení)
- 9) „LTC1_2-4/4III“ (druhá až poslední čtvrtina třetího století)
- 10) „LTC2_III/II“ (přelom třetího a druhého století)
- 11) “?” (dataci nelze určit).

Otázky, které si budu v následujícím pokládat, vynutí si, abych v pohřbech rozlišil prvky „latéské“ a „italické“. Jako prvky latéské chápu: přítomnost předmětů považovaných za typické pro latéskou kulturu v jejích různých fázích: šperky (spony typu pre-*duchcov*, *duchcov*, *münsingen*, spony s velkou kulovou patkou; spony spojené konstrukce; náramky s pečetítkovými konci, a *pastillage*; sedlovité; drátěné esovitě vinuté; z dutých polokoulí; skleněné náramky; nákrčníky); zbraně (dvoubřítý meč s trnovým řapem a jílcem z organické hmoty zpevněné nýty; celoplechová pochva meče; závěsník meče tvořený systémem řemenů a dutých či plných kroužků anebo systémem řetězů). Jako prvky italské chápu: přítomnost předmětů navazujících na předchozí felsinskou kulturu anebo s obdobami jinde v soudobých italských kulturách a figurujících v jejich pohřebním ritu: spony typu *certosa*; oštěpy typu *pilum*; prsteny s figurálně rytým štítkem; kroužkové náušnice; zlaté věnce²³⁰; předměty spojené se symposiem (keramické i kovové nádoby sloužící ke konzumaci vína – picí tvary, měsidla, čerpáky) a hostinou (*candelabrum*; *creagra*; kozlík; hrací kostky a hrací kameny); předměty spojené s předním (typické pro felsinské

²²⁸ Jak vidno, některé kategorie se navzájem překrývají vinou různé jemnosti datace, kterou je u nich možno dosáhnout: tak 5) a 6) se kryjí s kategorií 4); kategorie 7) a 9) s kategorií 8); Z čistě chronologického hlediska je pak pravděpodobné překrývání kategorií 1) a 5); Při přiřazování kontextů jednotlivým kategoriím přednost dávám vždy širší, „opatrnější“ dataci a v interpretační fázi svojí práce se pokouším být si tohoto chronologického přesahu vždy vědom

²²⁹ Rozlišení kategorií 5) a 6) je většinou založeno na datovacích prostředcích středomořského původu. Ve velice řídkých případech, kdy je (pod)stupeň LT B1a vydělen na základě nálezů latéských, jsou jimi výhradně spony pre-*duchcovského* typu oproti plně *duchcovským* sponám LT B1b.

²³⁰ K rozšíření zlatých pohřebních věnců v italském světě viz například COEN 1997

pohřby) a (velice široce a nejspíše velice nepřesně vyjádřeno) s „hygienou“ (strigyla, nádoby na olej²³¹; zrcadla; pinzety; břitvy); „bohaté“ keramické inventáře (tato kategorie je určena pochopitelně zcela arbitrárně na „více než tři nádoby“). Bez vypovídací hodnoty zůstávají například hroty kopí (zřídka ale přece přítomny i v hrobech felsinských); nejběžnější typ náramku – prostý spirálový, který je znám jak ve světě raně laténském (ačkoliv pak mizí a znovu se objevuje až v průběhu stupně LT C²³²), tak felsinském; prosté keramické soubory (buť i složené z tvarů typicky italských a „nelaténských“ jako talíře na nožce; třecí mísa; pohárky se čtyřmi výstupky na výduti apod.).

Hroby byly na základě přítomnosti těchto konotačních příznaků označeny značkami „LT“ (pouze s laténskými prvky); „IT“ (pouze s italskými prvky); „LT_IT“ (s prvky laténskými a italskými zároveň); a „_“ (bez jednoznačně konotujících prvků toho či onoho druhu). Jednotlivé příznaky mají absolutní hodnotu, to znamená, že jediná laténská spona v hrobové výbavě, v níž jsou jinak zastoupeny všechny myslitelné prvky italské, je důvodem k tomu, aby takový hrob byl označen za „LT_IT“. Působí-li toto rozdělení „násilně“ a „přehnaně“, nutno zmínit, že takto načrtnuté třídy chápu výlučně jako kategorie analytické, aniž bych jim přisuzoval jakoukoliv interpretační hodnotu.

Ze zmíněných 315 pohřbů patří největší část (88) chronologické fázi LTB2_IV./III. století (**Obr.52**). Následuje s 66ti pohřby druhá polovina IV.století (LT B1b), u 39 respektive 37 pohřbů buď nebylo možno určit dataci přesnější než obecně do pozdní doby železné anebo nebylo možno ji určit vůbec. Rovněž 37 pohřbů je charakterisováno ritem felsinským, který buď neumožňuje rozlišení mezi závěrem pátého a čtvrtým stoletím, anebo náleží ještě pátému století, byly zde však ponechány pro kompletnost informace. Výrazně menšinově jsou zastoupeny pohřby období předcházejících a následujících po *peaku* druhé poloviny čtvrtého a počátku třetího století: fázi LTC1_2-4/4 III. stol. patří hrobů 20; obecně třetímu století 12; první polovině čtvrtého (LTB1a) a obecně čtvrtému století po 7; obecně fázi LT B a počátku fáze LTC2_III/II století po 4. Zásadně by se toto chronologické schéma nezměnilo ani při započtení vynechaných významných pohřebišť v Monterenzio Vecchia a v Casalecchio di Reno, neboť jsou to opět právě fáze LT B1b-LT

²³¹ K „atletické ideologii“ severoitalských pohřbů viz KNOBLOCH 2007; konkrétně k Monte Bibele JOVILET 2008

²³² Italské exmpláře pátého století viz (zcela namátkově) např. v ZANNONI 1876, str. 330, 350 atd (Bologna); *Romagna VI-IVaC* CdM 1982, str. 47, Tav. 12; (Monterico hr.3); objevení podobných náramků ve Švýcarsku datuje Suter (1984, str.85) do své „pozdní fáze LT C1“ a zejména LT C2.

B2, do nichž spadá většina pohřbů na těchto dvou pohřebištích (a navíc především LT B1a v Casalecchiu).

Z odborně (či alespoň s dobrým úmyslem) dokumentovaných pohřebišť je nejpočetnější Mt.Bibele/Mt.Tamburino se 165 pohřby (V.-pol.III.stol.). Následuje Casalecchio di Reno s 96 hroby (ve své většině první polovina IV.-poč.III. následují ale dva LT B2/C1 „přídavky“ v hrobu č 86 a v hrobu ceretolském); Bologna s „asi 80“ (V./IV.-III./II.století, většina čtvrtého a závěr třetího století jsou však zastoupeny velice slabě); Monterenzio Vecchio s „asi 50“; Marzabotto (25 nepočítaje ostatky ve studních; datace velice problematičká), Casteluovo Rangone (8 či 9) Saliceta San Giuliano (??) a Bologna via della Dozza (5) pak počet doplňují.

Ve srovnání s laténskými pohřebišti zaalpské Evropy se jedná o čísla často vysoká ale ne zcela výjimečná (srov. např. Münsingen: 214 hrobů LT A-LT C2; Jenišův Újezd: 138 hrobů LT B-LT C1; Maňa: 109, Malé Kosihy: 102, Palárikovo: 97; Mannersdorf 96; Holubice: 75 atd.). Nápadná je spíše vysoká koncentrace nejméně tří rozsáhlých pohřebišť (Bologna, Casalecchi, Monte Bibele) na poměrně malém území.

2.3.1 "Bojská facies" a dnešní stav dokumentace

Za prvé se z analýzy dostupného materiálu zdá být zjevné, že kritéria "archeologické definice Bojů", jak byla předložena počátkem osmdesátých let²³³, neplatí bez výhrad ani pro samotný materiál, na kterém byla vypracována, zcela pak padají v konfrontaci s novými nálezy: kremace je v Emilii v pozdní době železné méně obvyklá, než jak tomu bylo v době felsinské. (**Obr.53**) Její převahu v první fázi laténského osídlení se nepodařilo prokázat, naopak pohřebiště „první generace příchozích“ v Casalecchio di Reno je výhradně inhumační a teprve ve fázi LT C1 se zde objevuje první kremace. Ze 74 pohřbů datovaných **v Emilii Romagni** do fáze LT B 1 (tedy souhrně databázové kategorie LT B1, LT B1a a LT B1b) je žárový rítus doložen u pouhých sedmi.²³⁴ Vzdor určitému nárůstu zastoupení ve fázích následujících zůstane kremace menšinovým ritem po celou pozdní dobu železnou: Tak v nejlépe dokumentované fázi LT B2 tvoří přesně jednu čtvrtinu z 88 pohřbů, ve fázi LT

²³³ KRUTA 1980a

²³⁴ MtB 096; 004, 006, 008, 054, 110, 126, krom prvního (silně poškozeného) náleží všechny fázi B1b, tedy snad polovině až druhé polovině čtvrtého století. Z ostatních šesti sice hned čtyři obsahují laténské zbraně, zároveň ale i milodary italské (styrigl v hr.126; lékythos v hrobě 6; bohatý keramický inventář včetně kyliku v hrobě 54). Z šedesáti inhumací této nejranější fáze se výhradně laténskými rysy vyznačuje třináct, osmnáct pak tím či oním způsobem mísí prvky laténské a italské.

C1 je poměr kremací a inhumací téměř vyrovnaný (šest ku sedmi), stejný je ale i počet pohřbů, jejichž ritus není znám (sedm). Pravidelnost ve složení ženského kroje nebyla prokázána: v rozložení náramků (**Obr.54**) je sice skutečně možno sledovat převahu asymetrického umístění s preferencí levé ruky (28%), oproti symetrii (10%) a preferenci ruky pravé²³⁵ (16%), zároveň ale v téměř polovině případů není možno tento údaj z dostupné dokumentace vůbec získat. Toto pravidlo není respektováno ani "nejčistší keltskou populací" pohřbenou v Casalecchiu²³⁶, zatímco mu odpovídá ne jeden pohřeb felsinský datovaný ještě spolehlivě do pátého století²³⁷. Nákrčníky, pravda nečetné, jsou známy z Casalecchia, Marzabotta, Collegaroly, San Polo d'Enza²³⁸.

2.3.2 *Etnicita a italská archeologie*

Jakkoliv badatelé přijímají složitost etnické situace emiliánsko romagnolské pozdní doby železné od počátku jako danou věc²³⁹, je k užití etnických termínů při její historické interpretaci saháno nezdědka, vlastně se mnohdy téměř zdá, že historickou interpretací se chápe právě interpretace etnická. Užití etnických termínů je v archeologii záležitostí obecně málo šťastnou (k tomuto bodu viz kapitolu 2.3.6). Jedním z mnoha specifíků italského protohistorického bádání je právě velice autoritativní nakládání s etnonymi. Itálie se těší poměrně velmi bohaté písemné tradici o své protohistorii. Tato byla zaznamenaná Římany bez přílišného zájmu o názory těch, jichž se přímo týkala a často asi i bez schopnosti tyto názory chápat. Ve svém konečném zploštění se takto zachycené rozložení předřímských populací promítlo do augustovského dělení Itálie na *XI regiones*, znovuoživeného po sjednocení země r.1870: Ve jménech mnoha dnešních regionů tak "přežívají" předřímská etnika a jejich obyvatelé, disponují povědomím o "mystických praotcích" jímž mohou nakládat k libovolným cílům od chlácholení pošlapávaného ega po výpady proti vši

²³⁵ Sem je možno přičíst i lidské ostatky s náramkem na pravé paži nalezené ve studni č.6 na úpatí Akropole v Marzabottu (VITALI 2001, str.88). Pohřeb (?) nebyl zahrnut do naší databáze.

²³⁶ ORTALLI (1995, str.205) hovoří pouze o symetrii nebo o preferenci ruky pravé. Není přitom zmíněno ke kolika případům uložení náramků do hrobu se tato informace vztahuje. Do našich počtů mohly být zahrnuty pouze ty casalecchijské hroby (č.9, 14, 38, 65), jejichž inventář byl celkově publikován.

²³⁷ Např. Bologna - Certosa hr. 159 (ZANNONI 1876, str.243), hr. 253 (ibidem, str.330); hr.369 (ibidem, str.389); Bologna - Giardini Margherita hr. 1986/3 (*Formazione CdM* 1988, str.56);

²³⁸ Viz ji VITALI 1985a, str 78n; Collegarola Vitali 1986 str. 41n („...kruh bronzový, z prutu tak zrobený, že jest možno jej po libosti otevřít... o šíři lidské šíje..“ podle Cavedoni, R.: *Scavi di Modena e di Regio* in BdI 1844, str.180); Marzabotto: Brizio 1887, str.528n, Tv VII:1-5; San Polo: Kruta 1978, str.163, Fig 8, DAMIANI *et al.* 1992, str. 157, 181, Tvv. XCI: 1435-1437; Casalecchio, hr.14 (ORTALLI 1995, str.209, Fig 12:1)

²³⁹ Tuto otázku si pokládá a celou její složitost si uvědomuje i například V. KRUTA 1984. Cestu z těchto obtíží však nachází až znepokojivě snadno ve využití velice konservativních prostředků, zejm. písemných pramenů.

jinakosti²⁴⁰. Archeologie je pochopitelně podobných vulgárních zjednodušení a zneužití (zdaleka ne omezených jen na Itálii) prosta, bohatě však nakládá schématismy vlastními: počínaje skutečností, že památková péče je organisována opět podle regionů, v konečném důsledku tudíž „podle předřímských etnik“ a archeologické kultury/*facies*/okruhy jednotlivých regionů jsou tak v extrémním případě (viz například Marky) jako celky často přímo ztotožněny s daným etnikem bez tázání jednak po drobných variacích²⁴¹ a jednak prostě po povaze etnika či etnicity a kultury a po jejich vzájemném vztahu. Právě kontaktní zóny jako Popádí nutí pokládat si tyto otázky.

2.3.3 Etnika Emilie-Romagni pozdní doby železné – „první pohled“

Pohlédneme-li na archeologickou situaci helenistické Emilie skrz průsvitku písemných pramenů, vyrýsují se nám „na první pohled“ na mapě tato etnika:

Etruskové, nositelé rozvinuté, středomořské, urbánní, gramotné felsinské kultury. Jejich civilisace ve své dosavadní podobě se sice pod keltským vpádem hroutí a jejich osídlení citelně řídne, naleznou však nakonec s nově příchozími *modus (con)vivendi* a jsou sledovatelní (kontinuitou materiální kultury, prvky pohřebního rituálu i epigrafickými památkami) ještě po několik generací, dokud „nezmizí“ v plně latenisované Emilii III. století.

Keltové „dorazivší do Itálie ledabyly odění a nanejvýš spoře vybavení náčiním ... jež by nebylo zbraní...“²⁴² Jako takoví (a navíc bohatnoucí kořistí a žoldem přinášenými z tažení po Itálii) se brzo přizpůsobí středomořským zvyklostem (z nichž přeci přišli týt) zejména v městském prostředí dosud fungujících byť skomírajících center jako Bologna. Vzniká "kelto-italická kultura" mísící v pohřebním obřadu (a tudíž bezpochyby i v běžné praxi) prvky charakteristické pro felsinskou nobilitu s bojovníckou ideologií Keltů. Krátce po ovládnutí Pádské nížiny pronikají Keltové i do apeninských údolí, kde okupují etruské stanice (Marzabotto, Monte Bibele). Po nových (historiografií doložených) vlnách příchozích ze Zaalpí keltská složka převáží a oblast se zcela "latenisuje" a "keltisuje".²⁴³

²⁴⁰ Někteří zástupci severoitalské separatistické strany "Lega nord" se ve svém "boji" proti Římu (o dálnějším Jihu nemluvě) například halasně odvolává na své keltské a langobardské kořeny, které je odlišují od "středomořského a levantinského svinstva" (z projevu Maria Borghezia 13.září 2007) .

²⁴¹ Tzv. severopicenský kulturní okruh by sotva kdo považoval za nutné důrazně vydělovat z rámce středoadriatické rané doby železné (a jeho nositelé by se pro pohodlnost a popularisaci stali prostě Piceny, jako jimi jsou jejich jižní sousedé) nebýt skutečnosti, že jsou zde dochovány epigrafické památky, písmem i jazykem zcela odlišné od jihopicenských.

²⁴² ZUFFA 1975, str.114

²⁴³ Viz například KRUTA 1978

Ligurové, které nám prameny představují jako horaly (zhruba platí Keltové=nížina, Lugurové= hory²⁴⁴) houževnatě vzdorující římskému tlaku: Apuani v severním Toskánsku a Lunigianě, Friniates v Modensku (ač o Friniatech prameny nikdy jako o Ligurech vysloveně nehovoří), Veleiates v Parmsku, Taurini a další kmeny v Piemontu. Zmíněné oblasti se velice přesně shodují s rozšířením soudržné kulturní *facies* pozdní doby železné²⁴⁵ vyznačující se kremací (výjimečně inhumací) ve skřínkovém hrobě, užitím pozdních forem certoské spony a spon středně a pozdně laténských a "*vacuolare*" keramiky. Zbraně (LT meče "polaténsku" zohýbané) vkládané zprvu do hrobů mizí po římském záboru oblasti (prameny opakovaně zmiňují odzbrojení horalů²⁴⁶).

Umbrové, které prameny lokalizují do toskoromagnolských Apenin a romagnolského předhůří. Z archeologického hlediska sice máme o pozdní době železné v této oblasti informace zcela minimální (sídliště v Sarsině; nečetné, roztroušené a fragmentárně dochované pohřby v apeninských údolích; Ravenna?), autorita historické zprávy nás však povínuje vzít v potaz i toto čtvrté etnikum.

Ve všech případech je ale tento první pohled více či méně korigovatelný, v žádném nelze na základě archeologické evidence narýsovat mezi archeologickými skupinami jasné hranice, při bližším pohledu pak vyvstanou pochyby o oprávněnosti definice archeologických skupin.

2.3.4a Etnika Emilie-Romagni pozdní doby železné – Etruskové

Přežívání původních obyvatel i po příchodu Keltů je nepopíratelné, jak dokládají epigrafické památky v etruském jazyce i písemné prameny: Pliniova²⁴⁷ slova *Mantua Tuscorum trans Padum sola reliqua* je možno číst "Etruskům zůstala jen Mantova za Pádem" ale i jako "za Pádem Etruskům zůstala jen Mantova, v Cispadaně však více míst". V tomž smyslu je možno číst Liviovu zmínku o Modeně (viz tam). Strabón (V,1.10) mluví dokonce výslovně o Etruscích a Umbrech přežívajících v Popádí až do římské doby – tedy zřejmě uchováвших si povědomí o své "etruskosti" a "umberskosti" přes keltskou nvládu. Je jasné, že výrazy *εκβαλειν* a *expellere* (tedy *vyhnat*) není možno chápat doslova, a že v řeči antických

²⁴⁴ Explicitně v Strab V, 1.4

²⁴⁵ Definována v MAGGIANI 1979.

²⁴⁶ Např Liv XXXIX, 2; XL, 38; XL, 41;

²⁴⁷ Plin NH III, 19.130

autorů vždy znamenají spíše "převzít politickou nadvládu" než "fyzicky odstranit"²⁴⁸. Mějme to na vědomí i ve chvíli, kdy tito hovoří o "vyhnání Bojů".

Je však otázkou, nakolik nám o tomto přežívání mohou podat důkazy archeologické prameny. Pokud se jedná o kontinuitu osídlení felsinských sídlišť, okolnosti jako votivum věnované v boloňské městské svatyni, pozdní pohřeb na Monte Morello nebo celá situace Monte Bibele jsou dobrými doklady o přežívání felsinských kulturních rysů v nové politické a etnické situaci. Větší regionální diachronní studie vývoje osídlení byla provedena pouze v provincii Modena.²⁴⁹ Údaje získané především prostřednictvím povrchových sběrů ukazují podle interpretace L.Malnatiho mezi obdobími VI.-V. a IV.-III. stol. propad osídlení v poměru 5:1 (**Obr.60**). Téměř ve všech případech bylo osídlení pozdní doby železné dokumentováno na lokalitách, odkud je známo i osídlení předchozí fáze. Pomiňme zde několikrát již zmíněnou problematičnost chronologické citlivosti keramického materiálu z tohoto, jen velice špatně poznaného, období, (tj. ojedinele importované keramiky černě listrované, převážně ale světlé popádké a šedé; jejich přetrvání je samo o sobě jako doklad určité kulturní kontinuity významnou skutečností). I pokud všechny sběry identifikované lokality skutečně patří pozdní době železné, nelze tuto situaci pochopitelně číst jinak než jako právě a výhradně sídlištní kontinuitu bez dalších interpertačních vývodů. Nález „etruského“ zboží na lokalitě obývané v předchozí fázi Etrusky vede téměř nevědomky k závěru, že s Etrusky tu musíme počítat i nyní. Dojem je o to nutkavější, že známe (tj. spolehlivě rozpoznáme) *pouze* lokality s etruským zbožím – ať už z Etrurie importovaným nebo navazujícím na předinvasní tradici – (odkud navíc chybí předměty laténské). Obraz se mění, uvědomíme-li si, že a) jak šedá, tak černě listrovaná keramika byla používána jak Etrusky (přinejmenším ve felsinské fázi), tak Kelty (jsou-li Kelty ti pohřbení, které za ně bádání považuje), b) že nálezy těch tříd, v nichž jsme schopni označit předměty jako laténské, tvoří ve sběrovém materiálu tradičně mizivý podíl (a přitom jsou z téže oblasti pro přelom III. a II. století známy relativně četné nálezy zlomků skleněných náramků), a že c) domnělé Kelty v Emilii nacházíme téměř vždy na lokalitách, kde přinejmenším předtím ve felsinské fázi sídlili Etruskové (Bologna, Casalecchio, Marzabotto, Monte Bibele...).

2.3.4b *Etnika Emilie-Romagni pozdní doby železné – Ligurové a Umbrové*

²⁴⁸ Příznačný je příklad jadranských Senonů, jejichž pohřebiště (jsou-li jako takové správně identifikována) nejen že pokračují i dlouho po římské kolonizaci *Agri Gallici* ale ukazují i v této době známky značné prosperity společenstev jimž sloužily; AMAT 1992

²⁴⁹ Sběrové kampaně jsou zejména zásluhou tehdejšího soprointendenty Malnatiho, viz MALNATI in *Modena* 1989; se zaměřením na helénistické období idem 1990 a BERGONZI 1989

Otázka obou (peri)apeninských etnik vyžaduje rozhodně více prostoru a lepší obeznámenost se situací vně Emilie, než kolik může být obojího poskytnuto zde. Pokud připustíme, že je s Ligury možno spojit žárový pohřeb v kamenné/terakotové skřínce (či jen pohřeb žárový či jen ve skřínce, jak musíme dodat, abychom mohli zahrnout i pohřby z Quingenta a z Casa Selvatica) a dalšími výše zmíněnými rysy, je nutno také připomenout, že přinejmenším jedna "spolehlivě ligurská" spona byla nalezena na sídlišti na Monte Bibele a *vacuolare* keramika tamtéž (dokonce v téže místnosti!²⁵⁰) stejně jako ve výplni „struktury 2“ v Casalecchio di Reno a ve studních v Marzabottu kde, vzpomeňme, je znám i stranou stojící shluk skřínkových hrobů²⁵¹. Naopak ve skřínkových hrobech z parmských, reggianských i modenských Apenin a jejich předhůří pochází varianty středo- a pozdnělaténských spon, laténské skleněné náramky, laténské zbraně. Pohřeb z Casa Selvatica (Berceto, PR) s plnou výzbrojí včetně laténského meče byl za ligurský a ne keltský prohlášen na základě dekorace rohů helmy, nezvyklého doplňku, s obdobami v Lunigianě, v Pise ale i na Monte Tamburino²⁵².

Málo souvislá je skupina pohřbů pozdní doby železné z opačného, tosko-romagnolského úseku Apenin, z oblasti, kde se současně s felsinskou fází rozvíjela "umberská" kultura, pro kterou bylo na rozdíl od soudobých hrobů v emiliánské nížině typické právě ukládání zbraní. D. Vitali²⁵³, který se těmito helénistickými hroby jako celkem zabýval, nechce mezi oběma skupinami vidět přímou spojitost: mezi obojím je podle něj nejméně půl století archeologického prázdna a mezi pohřebišti té a oné fáze není nikdy ani topografický vztah. Mnohem spíše Vitali vyzdvihuje širší souvislosti helénistických pohřbů: nejde jen o přítomnost zbraní, ale o jejich výběr a složení (laténský meč, kopí, *pilum* někdy i helma) ve spojení s předměty symposiálního určení. Takové hroby překračují hranice tosko-romagnolských Apenin a vytváří určitou *koiné* (od druhé pol. IV. do počátků II. století) sahající od jadranských Marek po Ligurii a zahrnující obojí apeninské předhůří (Bologna na straně jedné, Etrurie a Umbrie na druhé). Hroby vypovídají jednak o nové pohřební ideologii, jednak o jiném – a jednotném – způsobu vedení války. Stěží můžeme považovat všechny pohřbené za „Kelty“.

²⁵⁰ Viz VITALI 2006

²⁵¹ shrnuje MALNATI 1990, str. 61-65

²⁵² Casa Selvatica viz KRUTA POPPI 1981; Mt. Bibele, pohřb Mt. Tamburino hr.132 (VITALI 2003, str. 420, Tv.222); Montefortino, Arcevia, AN hr. XXV (pravděpodobný nástavec na helmu identifikován ve VITALI 1988, str. 277) Nálezy na jih od Apennin – Pariana, MS (skřínkový žárový pohřeb s kopím a laténským mečem; PARIBENI in eadem *ed.* 2001, str.43-46); Pisa, přístav S.Rossore (BRUNI ibidem, str. 72-74); Todi (zmíněn ve VITALI 1988, str. 277, PARIBENI in eadem *ed.* 2001, str.43-46 s další lit.)

²⁵³ VITALI 1984

2.3.4c Etnika Emilie-Romagni pozdní doby železné – Keltové a LT nálezy

Předchozí odstavec nanesl otázku týkající se posledního etnika v oblasti, Keltů. „Nejpřímočařejší“ postup, jímž se lze pokusit identifikovat v etnické mozaice předřímské Emilie Romagni Kelty, je mapování rozšíření laténských předmětů. Nakolik ale laténské předměty samy o sobě vypovídají o "keltskosti" jejich držitelů? V "apeninské bojovnické koiné" setkávají se v hrobových výbavách zbraně laténské i italské s luxusními předměty typickými pro poloostrovní pohřby elit. Na Monte Bibeale nalezi jsme laténský meč v tomž hrobě jako číši nesoucí nápis etruského jména.

Nemožnost ztotožňovat laténské předměty s Kelty vysvitne ještě jasněji, vyjdeme-li z hranic Emilie-Romagni: "keltské meče"²⁵⁴ jsou v nemalém počtu zastoupeny v pohřbech "ligurských"²⁵⁵, "picenských"²⁵⁶, samnitských²⁵⁷ známy jsou i z pohřbů v Etrurii²⁵⁸ dokonce na Korsice²⁵⁹ vesměs v kontextu, nijak se nevymykajícího ze standardu daného pohřebiště. Další podobný meč pochází z prostoru brány jihoetruské opevněné lokality Ghiaccio Forte (GR)²⁶⁰. Stejně tak v Ligurii, Picenu i Venetu se objevují laténské spony (LT B-LT D), v „ligurských skřínkových hrobech“ západní Emilie i Ligurie, nacházíme (stejně jako v Picenu²⁶¹ a v etruské Spině²⁶²) náramky skleněné ale i bronzové s vejčitými výstupky²⁶³... Většina těchto nálezů zůstává ve svém prostředí cizím prvem, žádný z nich nemůže přispět k tomu, aby byly Ligurie či Samnium včleněny do laténského světa tak samozřejmě, jako do něj může být beze všech pochybností včleněna Emilia. Zároveň ale dávají tyto nálezy jasně na vědomí, že ani v Emilii nemůže být žádný laténský nález bez dalšího automaticky spojen s Kelty. Do Emilie písemné prameny lokalizují Kelty. Emilie je

²⁵⁴ k laténským mečům v Itálii obecně DORE 1994, viz i KRUTA-POPPI in *Celti ed Etruschi* 1985 str. 469-475

²⁵⁵ např. Ameiglia, SP (*Liguri* 2004, str 404-421) nebo Pulica, MS, (ibidem str. 425); Pariana, MS (PARIBENI in eadem ed. 2001, str.43-46);

²⁵⁶ např. Camerano (AN) , hr. 34, 37, 96 a 42 Numana – Sirolo (AN) hr. 199 (LOLINI in *Museo Ancona*, str.174n; *Classico e anticlassico* 1996, Cat.no.55, 40, 36) – rozdíl mezi těmito pohřebišti "picenskými" a nedalekým a současným "senonským" Montefortinem či Filotranem není definován (např LANDOLFI 1985) zcela uspokojvě, LEJARS 2005

²⁵⁷ TAGLIAMONTE 2006; V Samniu jsou známy i meče věnované jako votiva ve svatyni Pietrabbondante.

²⁵⁸ (Montefiascone, VT) VITALI 1994

²⁵⁹ Aleria: ke starším nálezům z šedesátých let teď nově vy publikovány další - Jehass - Jehass 2001, str.111, N; 2408; str. 141, N°2659; str 238, N°3599; str. 297, N°4158;

²⁶⁰ FIRMATI - RENDINI (eds.) 2002, str.48n, 107,

²⁶¹ nejjižnější nálezy skleněných náramků v Itálii pochází z Offidy, AP (LANDOLFI 1985)

²⁶² Valle Trebba, dětský hrob č.83; dostupný jen slovní popis přiřazující šperk skupině I, „typu Montefortino“ ; MUGGIA 2004, str.58; širěji k problematice snad TARPINI v tisku *n.v.*

²⁶³

plnohodnotnou součástí laténského světa – typologický i stylistický vývoj zdejších laténských předmětů jde beze zbytku ruku v ruce s vývojem zaalpským²⁶⁴. Zároveň zde ale nacházíme složku viditelně nelaténskou na úrovni materiální kultury a nekeltskou na úrovni přinejmenším jazykové. Obtíže, které nám působí rozlišení těchto dvou složek, ukazují (zde jasněji než kde jinde) že "laténské" a "keltské" nejsou synonymy.

Pohřby (**Obr. 56, 57**), u nichž není o jejich „plné laténskostí“ pochyby, tj. prosté jámové inhumace s osobní výbavou předměty laténských typů, nacházíme v Emilii 1) v Casalecchio di Reno (LT B1a-LT B2); 2) v Marzabottu (LT B2?); 3) v Bologni Arcoveggu/via della Dozza (LT B2-B2/C); 4) v Saliceta San Giuliano (LT B2-LT C?). Stejně hroby pak spíše jen tušíme na ostatních plochých pohřebištích z modenese (Castelnuovo Rangone, Collegarola, Limidi? atd). Ve fázi LT B2 je možno pozorovat na všech těchto nalezištích více nebo méně zásadní „kontaminaci“ italskými prvky: buď na prosté úrovni materiální kultury (*pilum* v Arcoveggu) anebo na zásadnější úrovni rituální (kyliky – tedy symposiální nádoby – v Arcoveggu a v Saliceta San Giuliano; bohaté či přímo „hérojské“ pohřby v Casaecchiu a Ceretolu). Zcela opačná je situace na Monte Tamburino, kde v průběhu fáze LT B1 pozorujeme postupné pronikání laténských prvků do pohřbů, jejichž většina však zůstává v plně felsinské tradici. Do fáze LB1a tak zde patří jeden hrob (č.45) s laténskými zbraněmi ale i s předměty symposiálními, ve fázi LT B1b se počet laténských a italsky konotovaných pohřbů téměř vyrovnává (oproti čistě italským pětadvaceti nacházíme laténské předměty v hrobech dvaceti třech, v osmnácti z toho ale společně s italskými a jako laténské je tak možno označit pouhých pět hrobů). Situace se zásadně nemění ani ve fázi LT B2 (obrací se poměr zastoupení – IT 19, LT 3, LT-IT 27 – to je ale nutno připsat především proměně v zastoupení mužských a ženských pohřbů). Nečetné hroby poslední fáze (3 zařazené do stupně LT C1 spolu se dvěma snad ještě z počátku třetího století) se všechny vyznačují smíšením laténských a italských prvků. Svým způsobem tedy není na Monte Tamburino téměř nikdy možno mluvit o **čistě a výhradně** laténském rituálu, ale nanejvýš o přítomnosti laténských předmětů v hrobech fungujících podle svébytných rituálních pravidel.

Na západních pohřebištích v Bologni známe pro většinu čtvrtého století (odpovídající celému stupni LT B1) zdánlivě jen pět pohřbů s výbavami čistě laténskými (2) nebo laténsko-italskými (3). Tento obraz je ale silně zkreslen stavem dokumentace –

²⁶⁴ Viz např (na interpretační úrovni často s názorovými posicemi krajně rozrůzněnými) KRUTA 1978; idem 1988; RAPIN – SZABO – VITALI 1992, SZABO 2008; VITALI 1988; LEJARS 2005; MEGAW – MEGAW 1989

pohřby jsou často jen rekonstruovány na základě slovního popisu. Je tak více než pravděpodobné, že některé ne-li mnohé hroby s výbavami felsinského typu (a proto v naší databázi zařazené do datace „LT A_fels_V.století“) budou patřit právě průběhu čtvrtého století (např. hr. Benacci 341-356, 649). Od nejlépe dokumentovaného stupně LT B2, tedy od přelomu VI. a III. století dále, pozorujeme pak pravidelný nárůst hrobů konotovaných pouze latěnsky a úbytek hrobů italického rázu.

Pozorujeme tedy tři zcela odlišné modely vývoje: 1) plně latěnská pohřebiště přibírající či vykazující zejména ve fázi LT B2 prvky středomořského rituálu (s podstatnou výjimkou Marzabotta lokalizovaná vždy v nížině; žádnému z nich nepředchází pohřebiště felsinské, ač většinou leží v místech dřívějšího felsinského osídlení); 2) Bologna: pohřebiště bezprostředně navazující na předchozí felsinská (a to včetně ritu) a přibírající v průběhu čtvrtého století postupně latěnské prvky, které pak převládnu 3) Mt. Bibele, kde totožná situace vyústí k alespoň částečné souběžnosti prvků latěnských a italických. **V prvním případě podbízí se přímočará interpretace ve smyslu „Keltové postupující středomořskou akulturaci“ a ve druhém a třetím „smíšení obou etnik a postupná latenisace“.** Tyto „první dojmy“, je ale třeba podrobit kritickému přezkoumání.

Skvělou laboratoří takového tázání je Monte Bibele: nedostatečnost prvních etnických interpretací (etruské sídliště > keltská okupace > soužití dvou etnik dokumentované v pohřebním záznamu dvojakostí mužského ritu: Keltů se zbraněmi, Etrusků bez nich²⁶⁵) začala vysvítat po publikaci antropologických analýz ostatků. Ty prokázaly, že strygil a nádobku na olej nacházíme pouze v hrobech mužů pokročilého věku, a to se zbraněmi i bez nich, a že tedy zřejmě musíme počítat s pohřební ideologií mnohem komplexnější než prostě s velice schématickým rozdělením Kelt-Etrusk, bojovník-obchodník. Epigrafika jednoznačně prokazuje jen přítomnost Etrusků, hodnota tohoto pramene je však snížena skutečností, že nápisy ženských jmen se nacházejí i v mužských hrobech a není tak zjevně možné bezostyšně přímo spojit nápis s pohřbeným. Vzdor tomu je nutno zmínit hrob 42, kde pohřeb 40-45letého muže provázel vedle mj. latěnského meče a duchcovské spony i nápis (etruského mužského jména) FULU vyrytý do stěny jedné z černě listrovaných misek. Do kterého jednoslovného etnonyma asi nejspíše shrnout identitu tohoto muže pohřbeného ve druhé polovině čtvrtého století a narozeného tak snad jednu nebo dvě generace po keltské invasi do Itálie? Až do závěru IV. století potkáváme na

²⁶⁵ Tak například Vitali 1983; v posledních pracech (idem 2003, 2008) autor ustupuje z těchto dřívějších posic. Spíše než etnicitu vyzdvihuje stránku rituální, neopouští však při tom nikdy myšleku smíšené kelto-etruské populace sídliště.

Monte Bibele laténské předměty především jako součásti hrobových výbav felsinského rázu (například jedna LT spona vedle tří spon typu certosa a keramické výbavy v hrobě č.27). Skutečně zásadní změnou je především ta skutečnost, že od fáze LT B1a ojedinele a od fáze LT B1b soustavně začínou být do hrobu ukládány zbraně, tedy *provek* laténské pohřební ideologie, který se stává novým *prokem* bibelských pohřebních praktik (v jejichž rámci potom projde dalším vývojem).

Jaké při tom všem máme doklady, že k původnímu etruskému bibelskému společenství se přimísili „etnickí Keltové“ a nejen právě jejich ideologie, případně „móda“? Nemluvě o tom, že krom úzké a výběrové skupinky, které bylo přiznáno právo pohřbu na pohřebišti Mt.Tamburino, nevíme o většině společenství, které Monte Bibele obývalo (v jedné chvíli mohla populace sídliště na Monte Savino pohodlně přesáhnout počet sta osob), naprosto nic.

U mnohých pohřbů bolognských uznáme bez zaváhání laténský charakter jejich obsahu i rituálu (v pozdních fázích vlastě u naprosté většiny z nich). I zde ale laténský rituál zprvu doprovází, později (téměř ale nikdy zcela) nahrazuje rituál felsinský. Na přelomu IV. a III. století se touto latenisací dospívá k pohřebním výbavám, co do složení prakticky totožných s výbavami na soudobém (rovněž „latenisovaném“) Mt.Bibele. I zde jsou Etruskové nápisně doloženi až hluboko do pozdní doby železné (byť je tento nápis spojen s hrobem „čistě italického rázu“). Situace je do značné míry podobná jako na Monte Bibele. Vyjádřil-li jsem v předchozím odstavci skepticky o možnosti etnické interpretace bibelských nálezů, v případě Bologni musím učinit stejně.

Jakkoliv pojmy „mediteraneisace“, „latenisace“, „laténsko-italická kultura“ popisují archeologickou situaci po formální stránce výstižně, chceme-li skutečně od popisu přejít k historické interpretaci (jak to badatelé činí – viz níže) je nutno se zeptat, co těmito pojmy vlastně myslíme a zda pouze nezakrývají naši bezradnost v chápání procesů, které za těmito jevy stály.

2.3.6 „Etnicita“, „Keltové“ – dva problematické pojmy

Problematicčnost etnické interpretace v archeologii byla již v předchozím textu (nejednou) zmíněna. Otázkám po vztahu etnicity a archeologie ale i po samé povaze etnicity se věnuje práce S. Jonesové²⁶⁶. Autorka logicky a přesvědčivě agumentuje proti pohledům na etnicitu jak jako na kategorii pevně předepsanou, jasně vymezenou, téměř do

²⁶⁶ JONES 1995; krom hlediska archeologického je zohledňováno i hledisko antropologické, sociologické atd.

krve nám vloženou, tak naopak jako na kategorii zcela instrumentálně funkčně či utilitářsky vytvořenou a zvolenou. Zastává naopak názor²⁶⁷, že pocit etnického při/sounáležení je mnohem spíše výsledkem spolupůsobení 1) našich principů či predisposic k určitému způsobu vnímání a jednání (*habitus* ve smyslu Bourdieuovy teorie činění²⁶⁸) vytvářených v raném věku a potvrzovaných či rozvíjených naší společenskou praxí; a 2) určité historické či společenské situace, která určuje „vědomí odlišnosti tváří v tvář ostatním“. Hranice etnicity jsou tak poměrně volně prostupné, etnická sebeidentifikace podléhá neustálé redefinici a její relevance (případně relevance *té nebo oné etnicity*) zcela závisí na společenském kontextu. Představa jasně definovaných, kulturně soudržných a autentických etnik je „moderním klasifikačním mýtem“ i pokud se týká dnešních živých kultur a není možno se domnívat, že v minulosti tomu bylo jinak. Ztotožnit etnicitu a kulturní rysy je z hlediska metody chybným postupem, protože etnická sebeidentifikace je krajně složitým mentálním procesem, který může probíhat podle množství odlišných scénářů. Případný etnický symbolismus je při tom na nejvyšší míru kulturně specifický a význam materiální kultury není v tomto ohledu v žádném případě pevně daný. Kulturní skupiny definované pohledem zvnějšku tak mohou fungovat nanejvýš jako analytická kategorie u vědomí skutečnosti, že nemusí odrážet a nejspíše neodráží žádnou hlubší realitu.

Ostatně právě ztotožňování Keltů s laténskou kulturou, dokonce sám pojem „Keltové“ byl v posledních desetiletích předmětem soustavné kritiky²⁶⁹. Bylo poukazováno na nelogičnost argumentace, na jejímž základě byly definovány moderní keltské jazyky jako „keltské“; na vágnost, s níž výrazu užívají antičtí autoři; na kossinovské implikace ztotožnění laténské kultury (jako celku) a „Keltů“ (jako celku); na velice instrumentální a politické zacházení s tímto výrazem v průběhu dějin... Bylo požadováno (po mém názoru oprávněně) vyloučení výrazů „Kelt“, „keltský“ z archeologického slovníku.

2.3.7 Závěr

²⁶⁷Ibidem, zejm.str.87-92, 94, 128n a *passim*

²⁶⁸ Bourdieu, P.: *Outline of the Theory of Practice*; Cambridge 1977, n.v. citováno *apud* JONES 1995, str.87-92

²⁶⁹ K instrumentalisaci pojmu v průběhu dějin viz zejména Rieckhoff 2007; *L'histoire, l'historiographie, l'ideologie* 2005 (konferenci shrnuje S.Rieckhoffová v příspěvku dostupném na následujícím odkazu: <http://www.diffusion.ens.fr/index.php?res=conf&idconf=1424>). Propojování písemných pramenů, „keltských jazyků“ a archeologické dokumentace nejsoustavněji kritikuje J.Collis (viz například Collis 1996; též idem: *The Celts, Origins, Myths, Inventions*; Stroud 2003, n.v.), viz rovněž CHAPMAN 1992;

Za současného stavu věcí by jistě bylo o mnoho obtížnější „**archeologicky definovat bojskou *facies*“ popádké laténské kultury**, než jak tomu bylo v roce 1980. Je tomu tak už jen proto, že zdaleka ne u všech pohřbených (zůstaneme-li u zdánlivě nejjednoduššího příkladu, kde můžeme nakládat pouze s konkrétním individuem) si můžeme troufnout říci, že se jedná skutečně o Kelta, tím méně o Boje. Není řečeno, že v tomto měli vždy zcela jasno i pohřbení sami.

Družili se na přelomu IV. a III. století v hrobech středomořská ideologie symposiální a atletická s jí cizím bojovníckým prvkem, můžeme to vskutku považovat za propojení obou tradic. A jestliže pak během třetího století pohřby tíhnou ke strohosti s omezováním výbavy často jen na osobní předměty a výzbroj, není od věci hovořit (v pohřební ideologii!) o převážení ve prospěch laténské složky. Hovořili se ale v případě prvním často o "akulturaci Keltů" na středomořské návyky, proč by měli být Etruskové či Umbrové imunní vůči „akulturaci“ opačným směrem?

Obraz, který zde pozorujeme, je navíc převážně obrazem "mrtvých" kultur, které nezřídka fungují podle docela jiných pravidel než společenstva živých²⁷⁰: Obraz, dokumentovaný pohřbem (tím méně jeho materiální pozůstatky dochované do okamžiku exkavace a jí dokumentované), není přímým odrazem identity pohřbeného ale výsledkem aktivní a „politické“ konstrukce ze strany pozůstalých, takže „mrtví se leckdy ve smrti stávají tím, kým v životě nebyli“²⁷¹. Přesné motivace či plný symbolický význam mnohých rituálních úkonů a jiných složek tohoto jednání může být navíc nejasná nejen jeho vnějším pozorovatelům (nám) ale i jeho přímým účastníkům a vykonavatelům. Rituál nakonec, tak jako každá složka společenské praxe, prochází neustálým vývojem, v němž kroky sociálního rozměru, rituálního symbolismu a archeologické viditelnosti jsou vše, jen ne vzájemně úměrné. Pozorujeme-li tedy v rituálním chování tak výraznou rozrůzněnost a tak výrazný dichronní vývoj jako právě v Cispadaně, zůstane každá naše přímočará interpretace (etnická či historická) až příliš očividně bezzubým konstruktem.

Jen z plenění Popádí v letech 201-192 př.Kr. (tedy bez předchozí, jistě neméně krvavé, druhé punské války) počítá Livius mezi Boji 145 000 padlých. Číslo je pochopitelně fantastické²⁷², Bojové byli nicméně schopni bezmála 40 let (227-191) krváčet v téměř neustálé válce s Římem a jejich lidské zdroje tak musely být značné. My máme ve východní

²⁷⁰ Tak D'AGOSTINO 1985; k problematice četby funerální dokumentace pak dále především PARKER PEARSON 1999, MORRIS 1992

²⁷¹ Hodder, I.: *The preset Past*, 1982, cit. *apud* MORRIS 1992, str.23

²⁷² Livius přebírá údaje od Valeria Antiata nad jehož tradičně nadsazovanými počty se však dokonce sám (i jinak dost nekritický) Padovan nemálo podivuje (Liv XXXVI, 38).

a střední Emílii k dispozici kolem 500 hrobů (o „bojskosti“ mnohých jsme si stále méně jisti) pokrývajících období dvou set let a vykazující nejméně tři odlišné rity. To je vynikající výchozí bod pro kladení si mnoha otázek, pro tázání se po etnicitě pohřbených (navíc máme-li pohřbené roztrždit mezi ne dvě ale tři nebo čtyři etnika), je to ale pramenná základna zcela nedostatečná.

Když Polybios (II, 20, 1) použije poprvé (k r.283) výraz Βοιοι, jsme v období prvních, nejbohatších a zdánlivě hluboko mediterraneisovaných pohřbů v Bologni, prvních (charakterem jim velmi blízkých) pohřbů se zbraněmi na Monte Tamburino či "herojského" pohřbu v Casalecchiu. Když r.236 zvou bojští náčelníci zaalpany proti Rimini, když se Bojové spojují s Hannibalem a když jsou pak systematicky decimováni římskými taženými, čítají hroby v Bologni nanejvýš dvě desítky, na pohřebištích na Mt.Bibele a MonterenzioVecchia se nepohřbívá již po několik desetiletí. Můžeme sem zařadit možná některé z hrobů modenese a pozdní fáze sídliště na Monte Bibele. Archeologicky tak máme nejlépe doloženo období předcházející vlastně téměř jakékoliv písemné zprávy o Bojích (jedinou výjimku tvoří zde jejich jmenování v problematických popisech příchodu Keltů do Itálie a v pochybně kompletní keltské koalici vyplnivší Melpum – viz kapitolu 2.1).

V konečné odpovědi na otázku, co nám archeologie říká o severoitalských Bojích není tedy možno říci nic určitějšího než: Bojové byli příslušníci kmene doloženého písemnými prameny především ve třetím a na počátku druhého století v Emílii, zejména v její východní a střední části. Jelikož vedle nich jsou na tomtéž území v téže době doložena nejméně dvě další etnika a jelikož archeologie neumožňuje zodpovědně připsat etnicitu na základě nálezů materiální kultury, musíme se za současného stavu poznání vzdát snahy označit kteroukoliv lokalitu, pohřeb či nález za "keltské" (či "bojské"), "etruské", nebo "ligurské". V jediném případě se zdá být prakticky nevyhnutelné spojit konkrétní naleziště se zprávou o průniku ze Zaalpí do Emílie. Jedná se o pohřebiště v Casalecchio di Reno 1) datované na samý počátek pozdní doby železné, 2) naprosto odlišné od bezprostředně předcházejících a současných pohřebišť felsinských (Bologna, Mt.Bibele) a 3) naopak zcela srovnatelné se soudobými pohřebišti zaalpskými. Pohřebiště je ale datováno do doby ranější než první historicky spolehlivá zmínka o Bojích. Zajímavá je tu navíc ta skutečnost, že toto čistě laténské pohřebiště je vzdáleno jen necelých pět kilometrů od tou dobou ještě zdaleka ne latenisované Bologni. Všechna ostatní naleziště vyžadují mnohem obezřetnější interpretaci, protože stav, který zde zaznamenáváme, je výsledkem procesů, které dosud (?) správně nechápeme.

O výrazně intenzivnější vazbě na Čechy (tedy domnělé Boiohaemum, "otčinu" nově příchozích) není přesvědčivých důkazů. Nálezy, pro které je hledán původ, nebo spíše pro které jsou citovány paralely z Čech (zejména nápadně náramky z dutých polokoulí nalezané v Marzabottu) nevystupují početně nad ony, pro které jsou hledány obdob ve Francii, Švýcarsku či Karpatské kotlině.

Bojové v Emilii žili, mnohé z výše zmíněných lokalit bezpochyby „bojské“ jsou nebo se jimi v průběhu dějin staly, mnohý z pohřbených se bezpochyby Bojem cítil být... jen my nejsme s to rozpoznat, který.

Ačkoliv vzájemné vztahy jednotlivých etnik nejsou uspokojivě poznány, o přítomnosti Bojů v Emilii pochyb není a studium veškeré dostupné dokumentace z oblasti (archeologické i historické) nám tak může pomoci vytvořit si alespoň alespoň určitou představu o sídlištní situaci v dané oblasti a období.

3 SÍDLIŠTNÍ SITUACE EMILIE-ROMAGNI POZDNÍ DOBY ŽELEZNÉ

3.1 Písemné prameny²⁷³

Málokdy nachází archeolog v písemných pramenech tak výslovnou odpověď na svoji otázku, jako právě, táže-li se po sídlištní situaci severoitalských Keltů. Polybios (II, 17, 9-12) o ni ve svém vpravdě etnografickém úvodu k popisu severoitalských gallských válek píše: *Bydleli ve vesnicích prostých hradeb, ani neznali žádné jiné opeřování. Jelikož spávali na slámě a živili se masem a jelikož se dále nevěnovali ničemu než umění války a zemědělství, žili život prostý. Další vědění a umění²⁷⁴ jim byly zcela neznámé. Jako jediné bohatství vlastnil každý z nich jen dobytek a zlato, neboť pouze tento majetek je možno snadno přepravovat kamkoliv, za jakýchkoliv okolností a dle vlastní libosti. Usilovali nemálo vytvořit si družinu, neboť nejmocnějším a nejobávanějším je mezi nimi ten, kdo dokáže nakládat největším počtem služebníků a osob k němu vázaných.*

²⁷³ debata je shrnuta v SCHULZE-FORSTER 1998

²⁷⁴ Ch.Peyre (1992, str. 37) tento výraz vykládá právě jako "umění stavitelské".

Váha tohoto jednoznačného tvrzení je však některými badateli snižována: Polybios jednak podle nich hovoří pouze o prvních fázích keltské přítomnosti²⁷⁵, jednak měl podle jejich názoru jako Řek pro pojmy "město" a "hradby" vlastní měřítko a jakákoliv aglomerace neobehnaná kamennou fortifikací pro něj zůstávala vesnicí²⁷⁶. Vážnějším argumentem je, že stavu, který popisuje Polybios, zdánlivě odporuje několik dalších zmínek u různých antických autorů.

Nejvýznamnější je tu bezpochyby tradice týkající se a oblasti západské a zejména insuberské²⁷⁷: Acerrae musí být Římany obléhány a tudíž opevněny (a pokud jsou opevněny ony, Milánu – nejvýznamnějšímu místu na území Insubrů²⁷⁸ – si badatelé hradby upřít netroufnou). Milán/*Mediolanum*²⁷⁹ sám vystupuje v pramenech jako místo s určitou centralitou a rolí v organizaci populace: poté, co je město Římany dobyto, Insubrové se bezpodmínečně vzdávají (Polyb, II, 34; 15-35,1). I svatyni "Athény" zmíněnou u Polybia (II, 32, 6) je V.Kruta hotov hledat právě v Milánu, kterému by tak v Insubrii přináležela centralita politická i náboženská²⁸⁰. Situace Insubrů je ale zřejmě zcela jedinečná a rozhodně naprosto odlišná od cispadánské²⁸¹.

Naopak, v případě Bojů se nikdy nehovoří o obléhání (dokonce když se Placentinští utečou do hradeb Modeny, sedí Bojové "netečně před hradbami, protože se nevyznali v umění nezbytném k dobývání měst", Liv.XXI, 25). Opakovaně je v případě válek s Boji zmiňováno, že se "rozprchli do svých vesnic a po svých polích" (*in vicis suos atque agros dilapsi*; Liv XXXIV, 22) "do nitra svého území" (XXXIV, 47). Jak zdůraznil Ch.Peyre²⁸², ukazuje nám tu Livius obraz společnosti zcela rurální, jejíž prvotní zájem patří vlastním polím.

²⁷⁵ MALNATI - VIOLANTE 1992, str.99; proti tomuto názoru D.Vitali oponuje užitým gramatickým časem: imperfektem, vyjadřující trvání děje v minulosti (VITALI 2004, str.28) Je rovněž otázkou proč by se pisatel takto věnoval situaci platné jen pro období mimo jeho chronologický záběr (v I, 3,1 stanoví za počátek svého líčení 140.olympiadu, tj. roky 220-216 ačkoliv, právě i v pasáži o příchodu Gallů, k tomuto bodu čtenáře uvádí štědrým líčením dějů přecházejících). Toto platí tím spíš, že jednak autor Popádí osobně našel jen několik desetiletí po římském záboru a jednak stav věcí a události právě v devadesátých letech mohl velice přesně znát z osobního líčení jejich očitých svědků (knihy Polybiových Dějin, které konkrétně tyto děje popisují, jsou pro nás ztraceny) zatímco stěží mohl nakládat mnoha prameny pro etnografii popádských Keltů ve čtvrtém století.

²⁷⁶ Pro tuto četbu viz MALNATI - VIOLANTE 1992, str. 99; částečně ji připouští i VITALI 2004, str. 281n

²⁷⁷ TORI 2004a; KRUTA 1993; VITALI 2004, str. 283

²⁷⁸ Κυριώτατος τοπος τῆς τῶν Ἰνσούμβρων χώρας Polyb II, 34.10

²⁷⁹ Viz předchozí pozn.; později Strabón užije přímo výrazu μετροπολις (Strab V,1,6); podobně je Brescia/*Brixia* označována za *caput gentis* Cenomanů (Liv XXXII, 30).

²⁸⁰ 1993, str.51. pozn.21; Argumentace se však v tomto bodě točí do kruhu.

²⁸¹ TORI 2004a; Naprostá většina ražeb cispadánských drachem je například připisována (a to již od čtvrtého století!) právě Insubrům případně rovněž západským Cenomanům zatímco identifikace typů VI a VII jako bojských zůstává stále spíše pokusná (viz výše kapitolu 2.2.3b).

²⁸² PEYRE 1992, str 41-43

Na existenci měst na bojském území (krom římských kolonií) dávají při líčení válečných událostí myslet následující události:

1) Modena - několikrát již zmiňovaná jako útočiště placentinských kolonistů: O městu se mluví několikrát (Liv XXI, 25; XXXI, 2; XXXV, 4; Polyb III, 40;), vždy s naprostou samozřejmostí jako o Římu nakloněném²⁸³.

2) Felsina-Bologna - roku 196 dvě spojené římské armády *boiorum agrum usque ad Felsinam oppidum populantes peragraverunt. Ea urbs ceteraque circa castella et Boi fere omnes - praeter iuventutem quae, praedandi causa in armis erat tunc in devias silvas recesserat - in deditionem venerunt.* (Liv. XXXIII, 37, 1-4). Za prvé zde opět vidíme bojské válečníky mající jen pramálo zájmu postavit se římskému vojsku a hájit jak *urbem* tak *castella*. Za druhé tu nacházíme potvrzení toho, že Felsina v galském období skutečně existovala a že jí zřejmě patřilo určité výlučné postavení, jak vysvítá krom samotné výstavby věty i z užitého výraziva: nejedná se prostě o *castellum* nýbrž o *oppidum*, dokonce *urbs* a nese (dosud?) totéž jméno s nímž později Plinius spojí přízvisko *princeps Etruriae*. Poté, co je město získáno (není ale řečeno, že natrvalo) však musí Římané čelit bojské „*guerrille*“ na dalších pěti taženích, než se jim konečně podaří nepřítele zlomit a donutit ke kapitulaci. Rozbor mj. této pasáže přivedl opět Ch.Peyra k závěru, že Felsina v helénistické Emilii neplnila úlohu prakticky žádnou: ani strategickou, ani politickou a zdaleka již ani hospodářskou. O prvním vypovídá citovaná pasáž jako taková: ve městě se zřejmě neshromažďovaly žádné hodnoty, jejichž ztráta by znemožnila další boj a o které by stálo za to bojovat. Politické uspořádání, které v Emilii či mezi Boji panovalo, známe jen z náznaků: 112 kmenů citovaných Pliniem; "králové" (v počtu více než jeden zároveň) a vůdci s autoritou, jak připomíná Polybios, založenou na velikosti družiny (II, 17, 12) a ztrácenou - i s životem - nepřízní davu (II, 21, 5); "senát" velice letmo zmíněný Liviem (XXXV, 22, 3-4). Vše ukazuje spíše na volné kmenové sdružení. Role právě Felsiny jako "ústředí kmenového svazu Bojů"²⁸⁴ vyloučena není, stejně tak pro ni ale není jediného důkazu. Pokud jde o politický význam Felsiny, chce ji Peyre vidět nanejvýš jako sídlo jednoho z *pagi*, bez vlivu na kmeny okolní, jako sice někdejší město, které však tvoří součást prostředí (hospodářsky především zemědělského a politicky výrazně decentralisovaného), které se bez měst obejde.

²⁸³ Není samozřejmě možno očekávat od Keltů naprostou jednotnost v konání (URBAN 1991), stálost a jistota, s níž se Římané na Modenu spoléhají, by však byla u města v rukou Gallů nemálo podezřelá - *perfiditas gallica* je přece jedním z oblíbených antických topoi o Keltech.

²⁸⁴ V.Kruta (KRUTA 1993, str.51, pozn.21) zastává názor o existenci centrální bojské svatyně: podle "*in templo quod sanctissimum est apud eos*" u Livia XXIII, 24

Pokud se týká vznešeného slovníku, pro toto sídliště užitého, není bez zajímavosti teze Susiniho²⁸⁵: termíny, užívané antickou historiografií nemusí mít vůbec nic do činění s popisovanou realitou a v daném případě mohly volbu termínu *urbs* nakrásně diktovat důvody propagandistické. Římské tažení jakoby tak nezískalo soudobé sídliště, ale Felsinu, někdejší metropoli popádkové Etrurie s celou její slavnou (aťsi nyní zašlou) minulostí. Již Strabon ironisuje sklon vítězných vojevůdců (a historiků pracujících s jejich triumfálními zprávami) nadhodnocovat status podrobených sídlišť²⁸⁶. Počet *urbes* oproti *oppidum* v Galii ostře stoupá v sedmé knize Caesarových Zápisků, tedy v době bezprostředně předcházející Caesarovu triumfu²⁸⁷. Rozbor užití výrazu *oppidum* v triumfálních zprávách, historických líčeních i epické poesii republikánského a bezprostředně porepublikánského období vedl M.Tarpina²⁸⁸ k závěru, že zde máme co do činění s vrcholně standardizovaným slovníkem, v němž nehrají roli prvky formální (rozloha, přítomnost fortifikace) či funkční, ale mnohem spíše rituální. Oppidem tak může být sídliště neopevněné a přísně vzato bez jakékoliv centrální funkce, rozhodující je jeho formální rituální založení (tedy podmínka, kterou Felsina jako *ex-princeps Etruriae* splňovala beze stínu pochybnosti).

3) „Tvrz (castrum) Mutillum“ je zmiňována celkem dvakrát (Liv XXXI, 2; XXXIII, 37) v souvislosti s taženími Římanů na bojské území, nikdy ale není vysloveně řečeno, že toto místo (o němž se krom jeho existence nedozvídáme zhola nic) na bojském území (tím méně v bojských rukou) skutečně leželo.

4) Rovněž k Emílii se vztahuje Martialovo slovní spojení "*Gallica Parma*" (*Epigr.* V, 13). Mnohem spíše než o dokumentaci etnicity obyvatel či zakladatelů města se zde jedná o učené epiteton odkazující na oblast, kde město leží (tj. někdejší Gallii Cisalpinu) a básník po něm sáhnul z důvodu sotva z jiného než prostě rytmičtějšího²⁸⁹.

5) Poslední významný bod, v němž antické písemné prameny naznačují na "urbánní zkušenost" severoitalských Keltů je ten, kde autoři přímo hovoří o Keltech jako zakladatelích některých ze severoitalských měst: Milána (Liv, V, 34-35), Coma, Bresci, Verony, Bergama, Trenta, Vicenzy (Pomp.Trog. *apud* Justin. XX, 5, 7-8), Lodi (Cato *apud* Plin NH III, 124), sídliště budované poblíž Aquileie (Liv. XXXIX. 22; 45; 54). Žádné z těchto

²⁸⁵ SUSINI 1979, str.22; Autorova argumentace pak pokračuje k výše již naznačenému závěru, že místo bylo již v té době osídleno i Římany a středoitaliky

²⁸⁶ Strab. III, 4.13: „...neboť vojevůdci a dějepisci se snadno nechávají svést k oplentění skutků a k přikrášení pravdy a já jsem tím spíše přesvědčen, že ti, kdo si troufnou počítat u Iberů více než tisíc měst, dospívají k tomu číslu ve skutečnosti tak, že pojmenovávají městy i velké vesnice (τας μεγαλας κώμας πολεις ονομάζοντες)“

²⁸⁷ BUCHSENSCHUTZ - RALSTON 1984, str.386

²⁸⁸ zejména TARPIN 1999, též idem 1998

²⁸⁹ MANSEULLI 1962, str. 1084; idem 1965, str.14

výslovně jmenovaných míst neleží na jih od Pádu. Navíc příspěvek M. Giangiulia k případu Milána dostatečně jasně staví do světla roli, kterou v tvoření takových tradic sehrály místní elity pozdní republiky a raného principátu²⁹⁰.

6) Na závěr nemůže zde nezaznít pasáž z Livia XXXIX, 22, 6-7, kde Padovan píše: *Eodem anno* (tj.186 př.Kr.) *Galli Transalpini transgressi in Venetiam sine populatione aut bello haud procul inde, ubi nunc Aquileia est, locum oppidum condendo ceperunt*. Jediný výslovný a nevyvratitelný případ, kdy Keltové na italské půdě zakládají město (a slovník, jehož je zde užíváno se vztahuje na skutečné rituální založení dle středomořských zvyklostí) se tedy týká situace, kdy zakladatelé přichází ze Zaalpí, a to navíc jen pět let poté, co měli podle zkoumané teorie opačným směrem vyrazit Bojové se svojí "zkušeností městského života"²⁹¹

3.2 Archeologická dokumentace

Tak jako pro pohřební komponentu popádké pozdní doby železné, i komponentu sídlištní se pokouším synopticky shrnout v databázi vypracované pro jednotlivé lokality (Příloha 3). Celkový počet lokalit uvedených v kapitole 2.2.3c a zanesených do databáze je padesát šest. Osmnáct z nich ale je ale možno označit za „ležící vně bojské oblasti“ (Spina, Sarsina, Ravenna, „ligurské“ západoemiliánské lokality) a většina úvah, které následují, se tak bude týkat pouze zbývajících třiceti osmi (**Obr. 58**).

Jak bylo ukázáno v kapitole 2.2.3c, archeologie nejpozdnějšího předřímského období v Emilii poskytuje sídlištních situací poskrovnu, u většiny lokalit je nanejvýš indikováno osídlení v daném období, aniž by bylo možno se detailněji vyjádřit o jeho charakteru. Krom zcela jedinečné situace na Monte Bibele máme k dispozici velice neurčitě zprávy o osídlení v Marzabottu a o sídlištních vrstvách na Monteacuto Ragazza a Magretě, omezené sondáže v Castelfranco Emilia, výplně dvou příkopů, které samy patří s nejvyšší pravděpodobností předcházející fázi (Casalecchio a Bologna – via Foscolo), sporadický materiál bez jistých nálezových okolností z Modeny a potom několik lokalit doložených vlastně pouze sběry nebo ojedinělými snad sídlištními objekty.

Při pohledu na archeologickou mapu Emilie Romagni jsou zjevné značné rozdíly v zastoupení různých typů lokalit v jednotlivých provinciích: velké množství známých (spíše než detailně poznaných) lokalit v modenese a reggianu oproti méně četným ale hlouběji prozkoumaným lokalitám v bolognese, jen velice fragmentárně poznána zůstává Romagna, jen pozvolně se situace lepší v západní Emilii. Dnešní archeologická mapa tak

²⁹⁰ GIANGIULIO 1999; k otázce i VITALI 1996, str.328-332

²⁹¹ DOBESCH 1983, str. 5-7; VITALI 1996

velice jasně reflektuje stav a přístup k bádání (v minulosti i současnosti v jednotlivých provinciích výrazně odlišný) spíše než minulý stav věcí.

Oproti felsinskému období se pozoruje jak výrazný početní úbytek lokalit, tak většinou i menší množství nálezů. Většina lokalit (ať již doložených jakkoliv) navazuje na osídlení z předchozího období. Tam, kde mi starší osídlení známo není, jedná se často o lokality dokumentované náhodnými nálezy ještě z devatenáctého století (Limidi, San Givanni in Triario, východoapeninské lokality) a místo absence dokumentace je tak vhodnější mluvit o nedostatečném poznání. Odečteme-li tyto pochybné případy, je ze zbylých jednatřiceti lokalit kontinuita prokázána u dvaceti pěti, tedy u více než tří čtvrtin.

Pokud se týká topografického zasazení lokalit, jsou zastoupeny víceméně všechny krajinné typy, které Emilia nabízí: nížina, pahorkatina i hory.

Lokality ležící v nízině zahrnují jednak topografické jednotky zjištěné povrchoým sběrem (např. Fodico, Baggiovara, S.Rosa, vesměs lokality v Modenese) jednak pohřebiště, na nichž je doložen v naprosté většině laténský pohřební ritus: Saliceta San Giuliano a další, jen nedobře poznané lokality v modenese – jedinými prvky italskými je jedna černě listrovaná číše ze Salicety a hrací kameny z Colegarolly. Patří sem i pohřebiště v Bologni – Arcoveggu a v Casalecchio di Reno/Ceretolo (které leží v nízině byť na samém úpatí Apenin), u nichž rovněž složka laténská výrazně převažuje nad, jen výjimečně dokumentovanou složkou italskou. Tomuto spojení „čistě laténských“ pohřebišť s nížinou se tak vymykají jen západní pohřebiště v Bologni, kde alespoň zpočátku pozorujeme mnohem vyšší zastoupení prvků italských či jejich koexistenci s laténskými. Krajně problematický případ pohřebiště San Giovanni in Triario nutno zde vynechat. Ze sídlištních situací, které byly předmětem exkavace, si lze jasnější obrázek učinit jen o orotgonálním a opevněném (ale ve své většině felsinském) v Castelfranco Emilia - Forte Urbano.

Lokality ležící na úpatí či v předhůří Apenin (v prvním případě nejsou jasně dané hranice mezi „úpatím“ a „nížinou“ zmíněnou v předchozím odstavci“) zahrnují především dvě výšinné lokality Monte Morello a Savignano del Panaro, obě velice podobného typu: plocha do deseti hektarů, ležící na první výrazné vyvýšenině zvedající se z nížiny, v obou případech do dvou kilometrů od vodoteče (v prvním případě říčka Samoggia, ve druhém řeka Panaro), a tudíž na strategické pozici kontrolující vstup do příslušných apeninských údolí. Castellarano, ležící „o údolí dále“ (25 km na západ od Savignana) na břehu Secchie a San Polo d'Enza (zhruba ve stejné vzdálenosti od Castellarana) se od obou předchozích liší pouze umístěním na říční terase namísto vyvýšeniny. Na všech těchto lokalitách je osídlení

pozdní doby železné (ve všech případech v návaznosti na předchozí felsinské sídliště) spíše indikováno nálezy sběrovými nebo poměrně nesouvislými hrobovými. Laténské nálezy pochází jen ze San Polo. Právě v tomto krajinném prostředí se nachází většina „ligurských“ nalezišť, včetně těch, z nichž pochází laténské předměty (Bibiano, Scandiano atd.) nezřídka náležející až stupni LT C2.

Ve vnitřních Apeninách je jednak většina dokumentovaných kontextů funerálního charakteru, jednak u velkého množství nalezišť neznáme jeho přesnou lokalizaci. Na Pianella di Monte Savino na Monte Biblele (ostrožna 300m nad údolím Idice) nepřesahuje plocha terasového sídliště jeden hektar. Rozloha ani charakter sídliště na vrcholu Monteacuto Ragazza (součást hřebenu mezi údolím Rena a Setty) není znám, rozloha dvou plošin jeho vrcholu ale čítá 3 a 6 ha. V Marzabottu na terase na břehu Rena jsou velice nespojitě stopy sídliště pozdní doby železné zaznamenané na ploše zhruba jednoho hektaru. Ani u jednoho z těchto sídlišť není doloženo opevnění jiné než nesnadno přístupnou polohou.

V případě Bologni bývá "návrát" pohřbů pozdní doby železné na pohřebiště VN (tedy blíže k tušenému sídlišti než bezprostředně předcházející pohřebiště felsinská) některými badateli²⁹² uváděn jako doklad o zmenšení sídliště "gallského" oproti felsinskému (jehož rozsah sám je však zcela neznámý anebo se o něm přinejmenším velice živě diskutuje). Přesvědčivěji zní protiargument, že návrat na pohřebiště, tou dobou již tři staletí neužívaná, není ve IV. století (období plném politických a společenských proměn mnohem závažnějších) jevem nijak překvapivým²⁹³. Sídlištní kontexty pozdní doby železné nejsou známy²⁹⁴.

Domněle „pre-koloniální“ sídlištní úroveň, identifikovaná pod bolognským římským divadlem, chápání situace spíše dále komplikuje než aby ji projasňovalo.

Obraz, který poskytují stopy sídliště pozdní doby železné v Marzabottu, není nijak velkolepý: obýván je zhruba adaptovaný dům předchozí fáze, zatímco hlavní městskou ulici blokuje nikdy neodklizená destrukce domu sousedního, vše se odehrává v jediné insule, zatímco zbytek města buď leží v troskách nebo se do nich hroutí... Mnohem spíše "squat" než město, mnohem spíše "vybydlování" než sídlení, taková je situace ještě ve

²⁹² Viz např. SASSATELLI 1987, str.97

²⁹³ ORTALLI 2004

²⁹⁴ Výplň žlabu z via Foscolo a studně z via Aldini (vzdálených navzájem jen několik stovek metrů) nám neříkají o mnoho více než písemné prameny a pohřebiště: území, ležící pod centrem dnešní Bologni bylo v pozdní době železné osídleno.

čtvrtém století, sídliště náležející k pohřebišťům století následujícího nezanechalo stopy vůbec.

Méně nápadně na něco podobného ukazuje i zasypaný kanál v Casalecchiu: nezáměr o udržení hydroregulačního systému²⁹⁵ ve funkci naznačuje oproti felsinskému období zjevnou proměnu hodnot. Nevíme nic o strukturách v nichž byly "ve svrchních vrstvách felsinského sídliště" uloženy helénistické nálezy, příklad nedalekého kanálu by však nechával myslet na situaci podobnou Marzabottu: pasivní využívání existujících struktur. Podobný jev sledujeme v San Damaso, via Scartazza, kde objekt zaplněný v pozdní době železné pravděpodobně porušuje příkop (s největší pravděpodobností hydroregulační kanál) felsinské fáze. Jako další příklady je možno uvést Bolognu – Arcoveggio, kde laténské pohřebiště leží v bezprostřední blízkosti obdobného kanálu obsahujícího nálezy datovatelné nejpozději do V.století. Stejná situace (jen bez laténského pohřebiště) se opakuje v modenese v Magretě či Cogentiu. Ve světle této opakovaně dokumentované neschopnosti nebo nezáměru obyvatel Emilie pozdní doby železné o navázání na pokročilé hospodářství felsinského období by bylo možná vhodné přehodnotit názory o Cispadaně jako o „laboratoři, v níž byly vypracovány přinejmenším některé prvky racionálního a intenzivního zemědělství²⁹⁶“ pozdní doby laténské.

Monte Bibele menší sídliště umístěné ve zvýšené poloze bývá uváděno jako příklad pro *castella* zmiňovaná Liviem v okolí Bologni. *Dojem sídliště s velice pevnou a dobře fungující hospodářskou a politickou strukturou (jakoby vloženou již do samotného založení) vyvolává racionalita, s níž bylo sídliště založeno a jež se zdá trvat až do jeho zániku; doklady o zřejmě dlouhodobém a pravidelném kontaktu s jihem a snad i využívání místních nerostných zdrojů, i poměrná okázalost některých místních pohřbů.* Monte Bibele se tak na pohled velice nápadně odlišuje od Marzabotta i Casalecchia ačkoli tyto neleží na spojnici méně výhodné; ačkoli i v Marzabottu ve felsinské fázi fungovala metalurgická výroba; ačkoli z Casalecchia i z Ceretola známe po jednom hrobě (a můžeme předpokládat další) s monterenzijskými zcela srovnatelnými. Analýza jdoucí hlouběji pod povrch není zde možno provést: *dokumentace dostupná z Monte Bibele na straně jedné a z Marzabotta a Casalecchiu (o nedalekém Montecuto Ragazza nemluvě) na straně druhé je zcela odlišného charakteru.*

²⁹⁵Problematice odvodňovacích systémů v předřímském i římském Popádí se věnuje ORTALLI 1995. Autor pocitově zaznamenává všechny případy diskontinuity v užívání hydroregulačních systémů v pozdní době železné, hypotetizuje však jejich určité přetrvávání. Tento názor staví na příkladu kanálu, jímž bylo před zátopami chráněno pohřebiště v Casalecchi di Reno.

²⁹⁶ Tak KRUTA 2001, str.179

Sídliště zkoumané ve "Forte urbano" při Castelfranco Emilia je pozoruhodné svým opevněním: příkopem s náspem a palisádovou hradbou. Jedná se o jedinou lokalitu, kde máme v Emilii v dané době doloženo opevnění. Vzniká v období felsinském (V. století), opuštěno je ještě v průběhu století IV.

Jediná skutečná města v oblasti, která jsou spolehlivě archeologicky dokumentována, jsou prameny vzpomínána jako římská či Římu nakloněná, každopádně ne bojská či přímo jim nepřátelská: To se týká kolonie v Rimini, (s kamennou hradbou sporné datace: 268 nebo závěr III. století), Ravenny (s hradbou z nepálených cihel, podle závěrů L.Malnatiho dílo "Římanů z Rimini" z doby hannibalovské války), umberské Sarsiny v romagnolských Apeninách, ani u Mantovy ani u Castellazzo di Gardolla nebyla hradba identifikována, Forcello, po jehož opuštění jsou obě lokality založeny, bylo ale obehnáno mocným náspem²⁹⁷). Nakonec v Modeně byl odkryt úsek hradebního zdiva. O jeho dataci do doby před- spíše než raně římské však zdá se, nejsou doklady (natož aby se dalo hovořit o hradbě chránící město před Boji roku 218²⁹⁸).

U naprosté většiny sídlišť, která byla vzpomínána výše, není na základě fragmentární dokumentace možno uspokojivě usuzovat ani na rozsah, ani na formu osídlení, ani na hospodářskou funkci²⁹⁹, tím méně pak na vzájemný vztah jednotlivých sídlišť a na sídlištní hierarchii.

U nížiných poloh je plocha, již sídliště zabírala, většinou neznámá a ani v případech, kdy byla lokalita identifikována povrchoвым průzkumem, nebývá rozloha topografických jednotek uváděna. Z formulací ve zprávách užitých je však v těchto případech možno hádat na spíše menší podíl materiálů daného období a tudíž na sídlištní kategorie menšího až minimálního rozsahu. Stejným směrem by ukazovala kostrová pohřebiště, která (ač jistě výrazně nekompletní) většinou nečítají více než desítku pohřbů (s výjimkou velice nejistého případu San Giovanni in Triario a Casalecchia, kde ale také stovka pohřbů pokrývá období bezmála sta let).

Rozloha lokalit (Obr. 59) ve vyvýšených polohách může být přinejmenším zhruba definována na základě plochy dostupné a vhodné k sídlení: ta se ve všech případech

²⁹⁷ HUMMLER - CARVER 1988

²⁹⁸ Tak MALNATI - VIOLANTE 1992, str.109

²⁹⁹ Pokud se týká „hospodářství“ Popádí, některé závěry o obchodu je možno učinit na základě rozšíření importů soustředěných v ose údolí Idice - Bologna - Spina/Mantova, zatímco dále na západ jich výrazně ubývá, budiž však také pamatováno, že dokumentace je zde výrazně odlišného charakteru (sběry či hroby vykopané ještě v 19. stol. bez odborného dohledu a dokumentované jen zpětně oproti rozsáhlým výzkumům vedeným v bolognské oblasti jednak Zannonim, jednak Vitalim).

pohybuje nanejvýš v řádu hektarů či zlomků hektaru. Výjimkou je tu leda Marzabotto, kde ale zase dlouhodobá archeologická činnost nepřinesla k helénistickému osídlení informace téměř žádné, což "v negativu" svědčí o sídlišti vsutku skromném. O opevnění jiném než umístěním v těžko přístupných polohách není dokladů³⁰⁰

3.3 Interpretace a diskuse

Tato velice fragmentární pramenná základna vedla k vytvoření dvou, zcela protichůdných interpretací sídelní situace.

Zastánci prvního obrazu (D.Vitali a G. Sassatelli) soustředí se v první řadě kolem bolognské university a staví se za tradiční četbu písemných pramenů (počínaje Polybiem) jak představena Mansuelli a rozpracována později zejména Peyrem. Druhý proud má kořeny v názorech V.Kruty a krom tohoto badatele samotného je prosazován zejména L. Malnati³⁰¹.

Proti tradičnímu obrazu Keltů rázně ukončujících předchozí městskou kulturu se ze strany Krutovy klade důraz na pokračování starších struktur, na akulturaci invazorů, hovoří se přímo o jejich plné integraci do italského světa. Změny, k nimž dochází, jsou vysvětlovány „novým přístupem k osídlení území zapříčiněným jen částečně vpádem Keltů“, v němž si ale město uchovává svoji plnou roli hospodářskou i společenskou (hlavní proměna má spočívat v nahrazení jednotlivých farem, typických pro felsinské období, soustředěním obyvatel do sídlišť středních rozměrů – odtud početní úbytek lokalit). Tento nový pohled se pokouší v naznačeném smyslu zlehčit svědectví Polybiovo a naopak zdůraznit jednak Liviovo *oppidum/urbs* pro Bolognu, jednak Plútarchovu větu že „Keltové sídlili v osmnácti etruských městech dosti dlouho předtím, než Brennova vojska sestoupila ke Clusiu a Římu“³⁰². Obraz Keltů, prostředkovaný písemnými prameny, vykládá jako karikaturu vytvořenou zejména italoцентриickou propagandou. V analýze archeologických

³⁰⁰ Přísně vzato výjimkou je zde opět Marzabotto, kde si tehdejší obyvatelé možná ještě mohli všimnout "hradby" (nízký násep) etruského města. Ta ale i ve své původní podobě zřejmě nikdy neměla funkci ochrannou ale spíše symbolickou.

³⁰¹ Plně vysloven v MALNATI – VIOLANTE 1992; viz též KRUTA in *Formazione CdM* 1988;

³⁰² *Vita Camilli*, 16,3; Vedle bezprostředního a detailního líčení Polybiova působí fragment (třebaže od důvěryhodného autora, popisujícího však události půl tisíciletí vzdálené) přinejmenším sterilně. Jeho průkaznost je zavržena Vitalim (1996, str 337n), který zdůrazňuje Plútarchovu závislost na jedné přinejmenším sporné pasáži Liviovy. Text sám navíc (i kdyby si zasloužil být brán doslova) není k ámi studované otázce zcela relevantní: časový údaj „dlouho předtím, než Brennova vojska sestoupila ke Clusiu a Římu“ nás vede až do pátého století a může tak být nanejvýš dokladem kontaktů předinvasních (k nim ostatně viz VATTUONE 1986); Výraz „sídlit v etruských městech“ navíc nechává otevřenou otázku okolností tohoto „sídlení“ (mocenské ovládnutí? Přítomnost keltské „národnostní menšiny“? Bytování vprostřed trosek jako v Marzabottu?).

pramenů se klade velký důraz na soudobé (stopy! jk) osídlení ve většině měst regionu³⁰³ a na (zdánlivě; jk) hlubokou příchyllost (domnělých; jk) Keltů (zejména kolem přelomu IV. a III. století; jk) ke středomořskému životnímu stylu (anebo k jeho povrchním symbolům? jk). Ztráta Felsiny nemá podle zastánců tohoto nového názoru, na pokračování války vliv ne pro bojský nezájem o ni, nýbrž proto, že Řím proti nim vede válku bezohledně vyhlazovací cílem dosáhnout ne kapitulace Bojů, ale jejich zničení.

Tato argumentace si podle mého názoru protirečí nebo nedostačuje v několika bodech: zaprvé příliš přímočaře a příliš v duchu, vůči němuž jsem se pokoušel výše předeštrít své pochybnosti, nakládá s termíny jednak etickými („Etruskové“, „Keltové“, „akulturace“ ...), jednak s chápáním pohřebního obřadu, jednak s výrazy užívanými antickými autory pro popis sídlištních kategorií. Za druhé, nedomnívám se, že snáší dostatečně přesvědčivé argumenty pro podložení některých svých tvrzení: Není, pravda dokladů o fyzické destrukci felsinských měst³⁰⁴, není ale zároveň možno popřít, že Felsina, Marzabotto, Casalecchio či San Polo d'Enza (abychom jmenovali jen nejvíce očividné příklady) s první polovinou čtvrtého století ve své felsinské podobě fakticky končí. Veškerá dokumentace fází následujících ukazuje nanejvýš na velice drastické snížení rozsahu i úrovně sídliště. V Bologni, Casalecchiu, Casteldebole, Castellaranu... stojí tvrzení o kontinuitě dosud pouze na bezkontextových nálezech. V Marzabottu se uprostřed někdejšího etruského města přímo pohřbívá. Tvrzení, že útok Bojů na Rimini je dokladem jejich zájmu o jadranské přístavy³⁰⁵ zůstává pouhým tvrzením vedle přesvědčivého názoru Polybiova, který tento čin vysvětluje jako jejich reakci na postup římské kolonisace do jejich bezprostředního sousedství. Pokud o tomto zájmu má z druhé svědčit výrok Dionýsiův, že Spina nakonec padla do rukou barbarů, byl by jediným výstupem tohoto zájmu zánik města³⁰⁶. Hradby Ravenny, aťsi postavené v období II.punské války a Římány z Rimini, jak

³⁰³ Ač z nichž většina (Rimini, Ravenna, Spina, Modena, Sarsina) nemá i podle písemných s Kelty naprosto nic společného.

³⁰⁴ Uvádí se zde (MALNATI – VIOLANTE 1992) argument, že písemné prameny zmiňují jeden jediný případ zničení etruského města Kelty: nelokalisované Melpum.

³⁰⁵ Rozuměj „o zájmu Bójů plně mediteraneisovaných, zapojených do italských politických vztahů a hodlajících tato města jako taková ovládnout“

³⁰⁶ Archeologická dokumentace ve Spině se vytrácí v průběhu druhé poloviny třetího století bez jakékoliv změny kulturní přeměny a aniž by ke „keltoitalické“ kultuře přispěla zásadněji než uložením všeho všudy sedmi skleněných náramků do hrobů třetího století (šest typu Haevernick 1, jeden typu Haevernick 8c – TORI 2004b, str.170) ; Podle četby podporované Vitalim (1994) se Dionysiova poznámka může stejně dobře vztahovat i na Etrusky, nabývající v této *polis heleniké* vrchu nad Řeky již v pátém století. Otázku vztahu keltských kmenů k jadranskému pobřeží historické interpretace viz zejména AMAT-SABBATTINI 1993; autorka zastává názor, že v řešení této

Malnati dokazuje³⁰⁷, vypovídají (nikoliv překvapivě) o římských zájmech na jadranském pobřeží (kde není o Keltech v písemných pramenech pro toto období jediné zmínky) a o místní (umberské?) komunitě, která jim byla ochotna vyjít vstříc. Blíže se ke svému navrhovanému „odlišnému zacházení s teritoriem“ autoři vyslovují jen v kratičkém odstavci, kde jej rozvíjí hovořice o „dualismu“ mezi venkovem (pod přímější kontrolou Keltů - viz lokality jako Saliceta San Giuliano - jejichž sídliště střídají felsinské dvorce/statky) a městy či "středně velkými lokalitami" (za jejichž příklad je uvedena stěží poznaná Felsina a Monte Bibele, lokalita sice dobře poznaná, jako taková však zcela ojedinelá). V čem spočívá tento „dualismus“? Jen v etnicitě? Ale mají-li se Keltové „hluboce integrovat“, je jich přeci třeba i ve městech. Potom je integrace spíše než "hluboká" výrazně selektivní, rozhodně se nedá mluvit o integraci Keltů jako takových. A dokládá-li se „integrace“ přítomností středomořských předmětů v doměle keltských hrobech, pamatujme, že i toto je jev časově omezený a že naopak v závěrečné fázi bójské přítomnosti v Emilii dochází v pohřebním rituálu ke „zpětnému odklonu k laténským způsobům“. Co nám dává jistotu, že „městskost“ (cokoliv se tímto pojmem může mýlit) se vryla do bojských myslí hlouběji a trvaleji než *symposion*?

Jsou-li felsinské **isolované** farmy nahraženy **malými vesnicemi**, je možno soudit že **se taková koncentrace osídlení** projeví **určitým** propadem sídelní hustoty, čekali bychom ale v tom případě, že objem nálezů této fáze z jednotlivých, **řádově rozlehlejších**, lokalit bude větší, než jak tomu bylo ve fázi felsinské (uvědomme si navíc, že pozdní doba železná trvá o přinejmenším půlstoletí déle než doba felsinská). Ač žádná publikace nálezy nekvantifikuje, dojem, který zanechávají, takovému obrazu rozhodně nenasvědčuje ani u jedné z lokalit. Co se přesněji chápe sídliště středního rozsahu? Definujeme je jenom rozlohou? Ta je ale u většiny identifikovaných sídlišť přece neznámá. A jak v takové situaci správně chápat roli měst?

Takto předložený model sídlištní situace, tedy podle mého názoru neodráží dostatečně dostupnou archeologickou dokumentaci a argumenty k jeho podpoře snesené nepovažují za přesvědčivé. Tento nový přístup tedy zatím nepřesvědčil a dokud jeho zastánci nesnesou argumenty pádnější, zůstává zcela v platnosti tradiční pohled na věc,

otázky musí být činěn podstatný rozdíl mezi oblastí středo-jadranskou („senonskou“) a emiliansko romagnolskou („bojskou“). V případě druhé potom neshledává na základě historické ani archeologické dokumentace prakticky žádné doklady o kontaktu s jadranským pobřežím. Viz též TORI 2004b

³⁰⁷ In MALNATI - VIOLANTE 1992 str. 118

v jehož duchu bylo též argumentováno v průběhu tohoto textu. Podle něj³⁰⁸ se události počátku IV. století projevily v Popádi hlubokou proměnou sídlištního vzorce, kdy někdejší felsinská města ztrácí svou roli center politických a hospodářských (ač stále fungují jako sídliště, jejichž forma a charakter nám ale na základě dostupné dokumentace nejsou jasny a mohly se případ od případu lišit). Osídlení se rozpadá do velice volné a spíše nehierarchisované sítě menších či větších sídlišť. Přežívání původních populací není zpochybňováno (jako ostatně nikým již od dob Briziových). V tomto, stejně jako i v celé problematice je však zdůrazňován troskovitý stav poznání. Spíše než k vytváření nepevných modelů odvážných historických interpretací je vyzýváno ke zdrženlivému posuzování dostupné archeologické dokumentace.

4. POZNÁMKA K FORMÁLNÍM VZORŮM STŘEDOVEVROPSKÝCH OPPID

Ve stručné poznámce je nutno se vyjádřit k otázce, zda je možno nalézt formální vzor zaalpským oppidům v předřímské Itálii jako celku (pokud Emilie sama se v tomto ohledu ukázala být neplodnou). W. Dehnem a O.H. Freyem byla v tomto ohledu zejména vyzdvížena podobnost oppidáních fortifikací s hradbou typu agger a klešťovitě uspořádaných bran.

Agger³⁰⁹ - mocný násep s kamennou čelní plentou případně představeným příkopem - je nejběžnější, bezmála jedinou fortifikační formou italské doby železné. Opevňovány jím (*manu*) jsou výšiny (již *natura munitae*) lokality střední a jižní Itálie

³⁰⁸ Vyjádřen například ve VITALI 1996, 2004, PEYRE 1985, 1992, SASSATELLI 2003/2008

³⁰⁹ stručně k hradbám tohoto typu zejména QILICI 1994; rozsáhlý ale ne hluboký přehled opevněných lokalit italské doby železné podává MILLER 1995; pro detailní studie některých fortifikací (bez výjimky zděných) zejména IV.-I. století viz *Fortificazioni* 2000;

(Etrurie, Latium, Samnium) zejména mezi šestým a třetím stoletím před Kristem. Vzдор formální podobnosti s fortifikacemi oppidálními (násep, kamenná plenta, příkop, zesílení přirozeně hajitelných poloh), je nutno vyzdvihnout podstatné rozdíly v technické stránce: u italských fortifikací se spíše než o plentu jedná o mohutnou hradbu provedenou vždy z masivního zdiva kyklopského, polygonálního nebo *opus quadratum*, násep je pak výhradně zemní (*terrapieno*), nikdy není dokumentována žádná forma dřevěné armatury tak typické pro pozdně laténské fortifikace. Stejně je tomu u nečetných valů známých z Emílie (Castelfranco Emilia, Forcello³¹⁰, Spina). Inspirace formální stránkou tohoto druhu fortifikace není vyloučena, není však podmíněna hlubokou integrací do středomořského prostředí (i velice povrchní „setkání“ zde postačí). O mnohem důvěrnějším seznámení s fortifikačními postupy by svědčila inspirace jejich stránkou technickou. O té však nejsou doklady, ani není pravděpodobné, že kdy budou. Jak navíc zdůrazňuje I. Ralston³¹¹, **není nutno středomořským fortifikacím přikládat větší inspirační vliv, než jaký mohla mít soudobá opevnění provensálská či languedocká, opevňovací architektura využívající dřeva, hlíny a na sucho kladeného kamene má navíc (stále podle Ralstona) ve střední Evropě tradici sahající až do neolitu. K tomu je možno dodat, že opevnění pozdně halštatská a raně laténská byla jistě počátkem oppidálního období, dvě století po svém opuštění, ještě v terénu dobře patrná (fortifikace pozdně laténské Závisti například kopíruje průběh svého raně laténského předchůdce víceméně beze zbytku³¹²).**

Podobný výrok musí zaznít pokud se týče klešťovitých bran (tedy bran, u nichž je vstupní uzávěr umístěn na vnitřním konci přístupové chodby vzniklé trychtýřovitým zalomením ramen hradby). Vstupy tohoto typu jsou sice na soudobých italských (zejména výšinných) sídlišťích poměrně bohatě zastoupeny³¹³ (např. Caere, Ardea, Ortona, Ostia...). Zároveň jsou ale od závěru čtvrtého století vytlačovány či rozvíjeny výrazně sofistikovanějšími typy, byť i založenými na totožném principu (dvorová uspořádání s dvojitou branou a s vnitřní obíhající galerií, boční flankovací bastiony atd.). I v tomto případě se pak jedná o poměrně logické fortifikační řešení³¹⁴ (u hradby typu *agger* vlastně

³¹⁰ HUMMLER - CARVER 1988

³¹¹ RALSTON 1994, str. 166

³¹² MOTYKOVÁ - DRDA - RYBOVÁ 1984

³¹³ K typu a jeho rozšíření v republikánské Itálii viz zejména BRANDS 1988, str.16-29

³¹⁴ Stejněho typu je například i Dipylská a Svatá brána v Athénách, jejichž první fáze sahají do počátku pátého století (architektonický vývoj v oblasti, byť ne se přímým zaměřením na fortifikaci, viz HOEPFNER 1976, zejm str.13-15,)

téměř jediné možné), s předoppidálními obdobími zaalpskými³¹⁵ a jeho středomořská inspirace tak není nezbytně nutná.

5. ZÁVĚR

V konečném výroku o sídlištní situaci helénistické Emilie Romagni (tedy její oblasti „keltské,“ tj. té, kde není doložena politická kontrola či spojení s Římem) je možno říci, že písemné prameny nasvědčují spíše rozptýlenému osídlení bez zásadní role měst. Archeologická dokumentace hovoří jasně o hluboké a do značné míry traumatické přeměně sídlištní situace: Velká většina starších sídlišť ve své felsinské podobě zaniká. Na rozlehlejší městské aglomerace (Marzabotto, San Polo; z Bologni není dostatečná dokumentace k vyřčení jakéhokoliv závěru) navazuje osídlení výrazně nižších forem a zanedbatelného

³¹⁵ Omezíme-li se na Čechy, je možno jmenovat opět Závist (časně LT fortifikace s kamenými bastiony MOTYKOVÁ – DRDA – RYBOVÁ 1984. str. 368nn) a dále např. Svržno (plán publikován ve WALDHAUSER 2001, str.475)

rozsahu. V nížině je síť drobných zemědělských usedlostí využívajících pokročilého systému regulace vodního režimu vystřídána výrazně řidším osídlením, o jehož charakteru nám ale dostupná dokumentace neposkytuje dostatek informací. Kanalisační systémy každopádně v průběhu IV. a III. století berou za své. Celkově působí situace často dojmem, že sledujeme-li ve většině případů „navázání“ na felsinskou fázi, potom se toto odehrávalo bez zájmu a bez chápání, jak tato jako civilizace fungovala: výraz „pasivní využívání“ popisuje stav příhodně. Tento stav, zdá se, se výrazně nemění po celé období. O roli Felsiny nejsme schopni s jistotou říci nic. Víme o její existenci, víme o určitém zvláštním postavení, kterému se těšila, žádná z těchto našich vědomostí však nemá hmatatelnější obrysy. Známe sídliště na Monte Bibele, kde s jistotou pokračuje etruská felsinská kultura jak z hlediska kulturního, tak etnického (či přinejmenším onomastického) a můžeme zřejmě tušit takových sídlišť více. Nakolik však můžeme tuto situaci zevšeobecnit (zejména při vědomí zcela opačného stavu na nalezištích jiných), je nejisté. Můžeme předpokládat zapojení Monte Bibele do obchodního kontaktu s Etrurií, jak byl ale tento obchod organizován (jinými slovy, zda v něm připsat nějakou řídicí roli Felsině, jak by chtěli někteří), soudit nelze.

Popádí neposkytuje žádný doklad možného formálního vzoru středoevropských oppid. Víme-li o, či tušíme-li, existenci větších aglomerací či přímo městských celků na bojském území či v jeho bezprostředním okolí (Felsina?, Modena?, Ravenna, Spina, Rimini, Milano, Mantova), leží tyto vždy na rovině. Opevnění je u některých z těchto lokalit známo či předpokládáno, žádná z nich ale nemůže být označena za „bojskou“. V případech, kdy je přítomnost hradby spolehlivě archeologicky prokázána, se dokonce jedná o lokality vůči Bojům vysloveně nepřátelské (Modena, Rimini). Naopak sídliště na vyvýšených polohách se ze zásady rozkládají na omezených rozlohách³¹⁶ a nikdy u nich není doloženo opevnění.

Poslední bod se pak týká mnohokrát již zmiňované složité etnické situace: naše chápání tohoto jevu je zcela nedostatečné, z archeologické dokumentace nedokážeme jednotlivá etnika rozlišit, ani definovat vztahy mezi nimi (písemné prameny nám zde neopomáhají vůbec). Jako o „bojské“ se dá ze všech zmíněných „měst“ uvažovat jen o Felsině (kde však přinejmenším zpočátku je jista přítomnost Etrusků, pro závěrečnou fázi pak není vyloučeno uvažovat o sídlišti římském). Rimini, Piacenza, Cremona jsou římské, Mantova a Spina etruské (a o přítomnosti Keltů zde nehovoří prameny, ani odsud domělé

³¹⁶ U většiny sídlišť je možno rozloze osídlené plochy nanejvýš určit horní hranici podle rololy „osídlitelné“ plochy vrcholu. Ta nikdy nepřesahuje 10ha, často leží hluboko pod touto hodnotou.

doklady keltské přítomnosti neznáme z hlediska archeologického). Velice problematická je otázka Modeny: písemné prameny o ni hovoří jako o městě, dokonce opevněném, zároveň ale velice jasně dávají tušit, že město s Boji nemělo nic společného.

Konečným výrokem k otázce tedy nemůže být nic jiného než: není pochyb o tom, že Bojové byli v Emilii či přinejmenším i Itálii v kontaktu s městskou civilizací, není však doloženo, dokonce ani není zdaleka jisté, že se na této civilizaci sami podíleli. Tím méně se zdá pravděpodobné, že během dvou (?) set let jejich přítomnosti na severoitalské půdě došlo u Bojů k takové míře urbanisace a že se jejich přístup k organizování teritoria proměnil natolik, aby se pro ně tento model stal normou, samozřejmostí, ba nezbytností, bez níž se neobešli v případných (jakkoliv pochybných?) nových sídlech.

Písemné prameny ve spojitosti s Boji hovoří o „městech“ či o opevněných sídlištích pouze za okolností nanejvýš pochybných, ve kterých lze podezřívat buď pisatele z překroucení skutečnosti nebo nás z nedostatečného chápání kontextu a z příliš schématické interpretace (viz výše problém formalisovaného a ritualisovaného slovníku).

Archeologické prameny potom, pokud nás při vší své fragmentárnosti vůbec opravňují k vynášení jakýchkoliv shrnujících výroků, svědčí spíše o volné síti menších sídlišť, ne nepodobné středoevropskému střednímu latěnu (LT B – LT C1). Neposkytují pro území připisované písemnými prameny Bojům jednoznačné doklady ani o existenci větších aglomerací, ani o opevnění.

Vzájemnou formální podobnost některých fortifikačních prvků italských s prvky oppidálními potom není nutno považovat za doklad genetického vztahu mezi nimi. Jednak podobné formální prvky nacházíme i v předoppidální Evropě, jednak podle mého názoru jejich volba mnohem spíše reaguje na danou topografii a materiálové a technologické možnosti než na případný formální vzor.

SHRNUTÍ

Práce se pokouší kriticky posoudit teorii, podle které oppida pozdní doby laténské vznikají ve střední Evropě (či dokonce přímo v Čechách) jako výsledek migrace Bojů, vyhnaných Římany ze severní Itálie na počátku druhého století před Kristem. Tuto teorii poprvé předložil V. Kruta koncem sedmdesátých a počátkem osmdesátých let a našla pak ohlas např. v pracích L. Malnatiho v Itálii a P. Drdy a A. Rybové v Čechách. Předmětem tohoto mého kritického posouzení je pouze „italská část problematiky“. Cílem bylo, v první řadě, shromáždit veškerou dostupnou dokumentaci (literární či historickou i – a především – archeologickou) o italském regionu Emilia-Romagna v pozdní době železné (poč. IV. – poč. II. století), tedy o území a období, do něhož písemné prameny umísťují keltský kmen Bojů. Druhá část práce zaměřuje se potom na otázky sídlištní a pokouší se na základě dokumentace shromážděné v části první, vyslovit se k otázce, nakolik mohla být bojská Emilia vzorem střeoevropské oppidální kultury.

Z nahromaděné dokumentace vyplývá, že je vyloučeno vydělit v archeologickém záznamu jakýkoliv "bojský" prvek či označit některou lokalitu za "bojskou". Písemné prameny totiž dokládají v dané oblasti nejméně tři další etnika (Etrusky, Umbry, Ligury), vztahy mezi nimi navzájem a jimi a Kelty však nejsou prameny definovány, dokonce není ani jasné, jaký obsah vlastně jednotlivým etnickým termínům připsat. Na úrovni pohřebního záznamu je pozorována velká různorodost rituálů i modelů jejich vývoje: sledujeme vedle sebe původní rituál felsinský, laténský a směr obou, k nim se navíc připojují ("ligurské") prvky pronikající do Emílie z vnitřních Apenin. Zastoupení těchto prvků na jednotlivých pohřebištích se postupně obměňuje, a to u každého z pohřebišť podle odlišného modelu. Můžeme tak nanejvýš mluvit o propojení laténských a středomořských prvků, je však vyloučeno situaci historicky, tím méně etnicky interpretovat. Při mnohosti etnik a nejasnosti hranic mezi nimi (a to ne jenom hranic teritoriálních) nelze tak o "bojském území" či o "bojské *facies* severoitalského LT" s jistotou mluvit. Pokus z počátku osmdesátých let, tuto *facies* definovat se ukázal být nedostatečným téměř ve všech bodech.

Fragmentární stav archeologické dokumentace umožňuje vynést jen málo výroků o sídlištní situaci: na většině lokalit je souvisleji dokumentována spíše pohřební komponenta, zatímco sídlištní je spíše indikována nálezy sběrovými anebo izolovanými a málo vypovídajícími sídlištními objekty. Osídlení je poměrně řídké (zejména ve srovnání s předchozím obdobím) ale rozložené do všech krajinných typů (nížina, podhůří, první i vnitřní pás Apenin). S výjimkou sídliště na Monte Bibele pozorujeme postupné opouštění předchozí felsinské sídlištní formy, stejně jako infrastruktury (opakovaně doložený nezáměr o regulaci vodního režimu). Sídliště jsou neopevněná (s jedinou dosud známou výjimkou) a rozloha výšinných lokalit nedosahuje většinou ani pěti hektarů.

V diskusi o rekonstrukci sídlištní situace se stavím na stranu zastánců tradičního pohledu, který představuje Emílii pozdní doby železné jako oblast rurální, decentralisovanou a prostou větších sídlištních aglomerací.

Nepovažuji proto za pravděpodobné, že by Emílie pozdní doby železné mohla poskytnout středoevropským oppidům jakýkoliv formální vzor, ani že by podmínky v Emílii panující mohly ke vzniku oppid bezprostředně vést.

ABSTRACT

The study tries to deal critically with a theory which states that the late LT oppida come to be in the central Europe (or even precisely in Bohemia) as a result of the northwards migration of the celtic tribe of Boi, expelled by the Romans in the early second century B.C. from northern Italy. This theory was first delineated by V. Kruta in late 1970's and in the following years found some repercussion in the works of e. g. L. Malnati in Italy or P. Drda and A. Rybová in Bohemia. In the present paper I concentrated only on the „Italian part“ of the numerous points inherent to the mentioned theory. The objective was, first, to accumulate as much as possible of documentation (textual as well as – and first of all – archaeological) concerning the late Iron Age (early 4th – early 2nd centuries B.C.) of Emilia Romagna, Italy, where and when the Celtic tribe of Boi is localised by the written sources. The second part of the study focuses on the settlement. Basing in the data presented in the first part I try to pose questions concernign the settlement pattern and settlement forms and the eventual connection or similarity with the central European oppidal culture.

The collected sources testify, that there is no obvious trait that could be claimed to be strictly „Boic“, not a single site can be proclaimed „Boic“. The written sources in fact, mention at least three other ethnic groups in the territory in question (the Etruscan, the Umbrians, the Ligurians) while they do not define satisfactorily the mutual relation between them. It is not even possible to be sure, what exact content the single ethnonyms may have had. In the funerary record we may observe a great variability of rites as well as of models of their development. The original felsinian rite continues alongside the newly arrived latenian one and eventually, both grow intermingled. They are moreover progressively accompanied by („ligurian“) elements penetrating to Emilia from inner Apennines. The respective incidence of these single elements varies greatly from one necropolis to another and in all of them, moreover, undergoes a diachronic development, once again, specific to each necropolis and not paralleled elsewhere. Therefore, we may at the most describe the situation as a fusion of LT and mediterranean elements, any historical, let alone ethnical interpretation is, however, denied to us. The archaeological variability coupled with the high number of ethnic groups attested by the written sources and the insufficient definition of boundaries between them (not only territorial ones) makes even the use of the word „Boi“ slightly futile. An attempt on defining a „boian *facies* of the north Italian LT culture has been proved insufficient asically in all its points.

The fragmentary state of archaeological evidence allows only very few decisive statements on the settlement situation: in most sites either it is the funerary component that is attested, or the settlement component is usually only rather indicated by surface finds or by isolated pits or features which give only little evidence on the more subtle settlement details. The settlement density is relatively low (definitely in comparison with the preceding period) but all landscape types are inhabited – plain, pedemontal zone, both low and high Apennines. With the significant exception of the Mt. Bibele settlement, a gradual abandonment of the felsinian settlement forms and infrastructure can be observed. The settlements are not fortified and the surfaces of the perched settlements usually remain below 5ha.

In the discussion on the reconstruction and historical interpretation of the observed settlement pattern, the present author sides for the traditional view which presents the Late Iron Age Emilia as a rural, decentralised territory with no greater agglomerations.

As a result, I do not hold it for probable, that Emilia might have become the birthplace of the oppidal civilisation or its inhabitants the promoters of the rise of this civilisation.

(English by the autor)

Literatura

ALFIERI *et al.* 1988

ALFIERI, N., BONORA MAZZOLI, G., CASTALDINI, D., CREMASCHI, M., DALL'AGLIO, P.L., MARCHETTI, G.: *Diretrici di traffico*
in: *Formazione CdM*, vol II. (Studi e documenti di archeologia IV 1988) str. 11-67

AMANDRY 2004/2008

AMANDRY, M.: *Il tesoretto di Monte Bibele*
in: *Romanizzazione e moneta* 2004, str. 63-65
přetištěno v *Monte Bibele* 2008, str 293-298

AMAT 1988

AMAT, B.: *Appien et l'extermination des Sénons*
in: *La civiltà picena nelle Marche* (Studi in onore di Giovanni Annibaldi, Ancona, 1988), Ripatransone 1992, str. 448-464

AMAT-SABATTINI 1993

AMAT-SABATTINI, B.: *Genti celtiche e mare adriatico*

in: GALBI, A., SUSINI, G.: Pro popolo Arimense (Atti del Convegno, Rimini antica, Una *respublica* tra terra e mare; Rimini 1993), Faenza 1995, str. 25-42

AMBROSETTI – MACELLARI – MALNATI 1989

AMBROSETTI, G., MACELLARI, R., MALNATI, L.: *Rubiera: «Principi» etruschi in val di Secchia*, Reggio Emilia 1989

AMBROSETTI – MACELLARI – MALNATI 1990

IIDEM: *Vestigia crustunei, Insedimenti etruschi lungo il corso del Crostolo*, Reggio Emilia 1990

AMBROSETTI – MACELLARI – MALNATI 1996

IIDEM: *Lepidoregio, Testimonianze di età romana a Reggio Emilia*; Reggio Emilia 1996

ARCELIN 2004

ARCELIN, P.: *Les prémices du phénomène urbain à l'Âge du Fer en Gaule méridionale; Les agglomérations de la basse vallée du Rhône*

in: Gallia 61, 2004, str. 223-269

ARSLAN 1992-1993

ARSLAN, E.: *La monetazione celtica cisalpina; Un nuovo quadro generale*

in: *Sibrium* XXII, 1992-1993, str. 179-215

BALDONI – GIORDANI – MALNATI – ORTALLI 1985

BALDONI, D., GIORDANI, N., MALNATI, L., ORTALLI, J.: *Alcune osservazioni sulla romanizzazione della Valle Padana*

in: *Celti ed Etruschi* 1985, str. 397nm

BANDELLI 1988

BANDELLI, G.: *Le prime fasi della colonizzazione cisalpina (295-190aC)*

in: *DdA* III,6/2, 1988 str. 105-117

BENEDETTI 1971-74

BENEDETTI, B.: *Contributo alle conoscenze della necropoli di Monte Morello, una ricerca museografica*

in: *EmPreRm* 7, 1971-74, str. 265-288

BERGONZI 1989

BERGONZI, G.: *I Celti nel modense*

in: *Modena* 1989 vol.I str. 153-167

BONDINI – FABRY – LÉJARS – VERGER – VITALI 2004

BONDINI, A., FABRY, N.B., LÉJARS, TH., VERGER, S., VITALI, D.: *La necropoli etrusca-celtica di Monterenzio Vecchio (BO)*

in: CORALINI, A., GOVI, E., GUALITOLI M., T. (eds) *Scoprire, Scavi del dipartimento d'archeologia*, Mostra Bologna S.Giovanni in Monte 2004, Bologna 2004, str. 12-13

BONDINI – LÉJARS – NALDI – VERGER – VITALI 2005

BONDINI, A. – LÉJARS, TH., – NALDI, V. – VERGER, S. – VITALI, D.: *Monterenzio (prov. de Bologne): La nécropole celto-etrusque de Monterenzio Vecchio (Activités archéologiques de l'École française de Rome, chronique Année 2005)*

in: *MÉFRA* 118/1 2006 str. 315-318

BOOS 1989

BOOS, A.: *„Oppidum“ im caesarischen und im archäologischen Sprachgebrauch – Widersprüche und Probleme*

in: *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 21, 1989, str. 53-73

- BOUZEK 2007
BOUZEK, J.: *Keltové našich zemí v evropském kontextu*; Praha 2007
- BRANDS 1988
BRANDS, G.: *Republikanische Stadttore in Italien* (BAR IntS vol.458) 1988
- BRASILI *et al* 2000
BRASILI, P., MARIOTTI, V., NERETTI, C., FACCHINI, F.: *Nutritional habits of the Celtic population of Casalecchio di Reno (Bologna, Italy) (4th-3rd c.B) inferred from dental conditions*
in: HOMO, vol.51/2-3, str 200-219
- BRIZIO 1887
BRIZIO, E.: *Tombe e necropoli galliche della provincia di Bologna*
in: AM Bologna III,5, 1887 str 457-535
- BRIZZI 1986
BRIZZI, G.: *L'Appennino e le due Italie*
in *Cispadana e letteratura antica* 1986, str 27-72
- BRUNAUX 2008
BRUNAUX, J.-L.: *Fouilles françaises sur l'habitat de la „Pianella di Monte Savino“ à Monterenzio*
in: *Monte Bibele* 2008, str.269-292
- BUCHSENSCHUTZ – RALSTON 1984
BUCHSENSCHUTZ, O., RALSTON, I.: *En relisant la «Guerre des Gaules»*
in: DUVAL, A., GOMEZ DE SOTO, J.: *Aquitania supplement 1* (Actes du VIIIe colloque sur les Âges du Fer en France non méditerranéenne, Angoulême 1984), 1986, str. 383-387
- CAMURRI *et al.* 2004
CAMURRI, E., COTTAFAVA, E., FABRY, N.B., NALDI, V., PENZO, A., RONCADOR, R., TORI, L.: *Rinvenimenti numismatici dall'abitato di Monte Savino (Monte Bibele)*
in: *Romanizzazione e moneta* 2004, str.59-61
- CARINI – MIARI 2002
CARINI, A., MIARI, M.: *Un territorio di confine: il Piacentino nella seconda età del Ferro*
in: *Ligures Celeberrimi* 2002 str 321-332
- Carpignano* 1985
Ricerche archeologiche nel Carpigiano (Catalogo della mostra, Carpi 1985) Carpi 1985
- CASINI – FRONTINI 1986
CASINI, S. – FRONTINI, P.: *Prime osservazioni sulla ceramica grigia del Forcello e del Castellazzo della Gardolla (Mantova)*
in: *Etruschi a nord del Po AdC* 1986str 147-160
- CATTANI – FERRARI 1997
CATTANI, M. – FERRARI, P.: *SanDamaso, via Scartezza, cave SEL*
in: *ArER*, I/2, 1997, str.44-46
- CATARSI-DALL'AGLIO 2002
CATARSI-DALL'AGLIO, M.: *La seconda età del Ferro nel territorio Parmense*
in: *Ligures Celeberrimi* 2002 str 333-350
- CATARSI 2006
CATARSI, M.: *Parma tra età romana e altomedievale: cenni essenziali*
in: CATARSI, M. MALAVASI, H. (eds.): *L'Oltretorrente di Parma Romana, Nuovi dati dallo scavo di Borgo Fornovo*; QAER 15, Bologna 2006; str. 1-10

- Celti ed Etruschi 1985
 VITALI, D. (ed.): *Celti ed Etruschi nell'Italia centro-settentrionale dal V secolo a.C. alla romanizzazione* (Atti del colloquio internazionale, Bologna 12-14 aprile 1985) Bologna 1987
- CHALLET 2008
 CHALLET, V.: *Les bijoux de la nécropole de Monte Bibele*
 in: *Monte Bibele* 2008, str.61-76
- CHAPMAN 1992
 CHAPMAN, M.: *The Celts, The Construction of a Myth*; Lodýn 1992
- CHEVALLIER 1980
 CHEVALLIER, R.: *La romanisation de la Celtique du Pô; vol.1 Les données géographiques*; Paříž 1980
- CHEVALLIER 1983
 idem: *La romanisation de la Celtique du Pô; vol.2 Essai d'histoire provinciale*; Řím 1983
- Cispadana e letteratura antica 1986
Cispadana e letteratura antica, (Atti del convegno di studi Imola 1986, Documenti e studi della deputazione di storia patria di Modena 1987)
- Città antica 1966
Studi sulla città antica. Atti del convegno di studi sulla città etrusca e italica preromana (Bologna, Marzabotto, Ferrara, Comacchio 1966), Bologna 1970
- Classico e anticlassico 1996
 BERTI, F., BONOMI, S., LANDOLFI, M.: *Classico e Anticlassico, Vasi alto-adriatici tra Piceno Spina e Adria* (Catalogo della mostra, Comacchio 1996-1997), Bologna 1996
- COEN 1997
 COEN, A.: *Elmi di bronzo, corone d'oro, una rara associazione simbolica nelle sepolture etrusche di IV secolo a.C.*
 in: *Miscellanea Etrusco italica*, II, 1997, str.89-107
- COLLIS 1996
 COLLIS, J.: *The Origin and Spread of the Celts*
 in: *StCelt*, XXX, 1996, 17-34
- COLONNA 1974
 COLONNA, G.: *Ricerche sugli Etruschi e sugli Umbri a nord degli Appennini*
 in: *StEtr* XLII 1974, str 3nn
- COLONNA 1978
 IDEM: *Bologna*
 in: *REI St Etr* XLVI 1978, str. 396-403
- Congrès Bologna 1871
Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques; Compte rendu de la cinquième session tenue a Bologne en 1871; Bologna 1873
- CREMONINI 2002
 CREMONINI, S.: *Il quadro geo-pedologico di Via Foscolo-Frassinago, Indicazioni sull'evoluzione geomorfologica del pedecolle e del centro storico di Bologna negli ultimi 3.000 anni*
 in: ORTALLI - PINI (eds.) 2002, str. 119-137
- CRESPELLANI 1887
 CRESPELLANI, A.: *Oggetti gallo-celtici del modenese*, Modena 1887

- D'AGOSTINO 1985
D'AGOSTINO, B.: *Società dei vivi, comunità dei morti: un rapporto difficile*
in: DdA 3/1 1985, str.7-59
- DAMIANI *et al.* 1992
DAMIANI, I., MAGGIANI, A., PELLEGRINI, E., SALTINI, A.C., SERGES: *L'età del ferro nel Reggiano, i materiali delle collezioni dei civici musei di Reggio emilia*; Reggio Emilia 1992
- DÉCHELETTE 1902
DÉCHELETTE, J.: *Montefortino et Ornavasso*
in: RA XL, 1902 str. 245-283
- DEFENTE 2003
DEFENTE, V.: *Les Celtes en Italie du nord; Piémont oriental, Lombardie, Vénétie du VIe au IIIe siècle av J.-C.*; Řím 2003
- DE MARCHI 2005
DEMARCHI, L.: *Archeologia globale del Territorio tra Parmense e Reggiano; L'età del Ferro nelle vali Parma, Enza, Baganza tra civilizzazione etrusca e cultura ligure*; Parma (?) 2005
- DE MARINIS 1977
DE MARINIS, R.: *The Latène Culture of the Cisalpine Gauls*
in: GUŠTIN, M. (ed.): *Keltske Študie; Posavski muzej Brežice, Knjiga 4, Brežice* 1977
- DE MARINIS 1985
idem.: *Fibule tardohallstattiane da Forcello*
in: *Celti ed etruschi* 1985, str 89-99
- DE MARINIS 1986
idem: *Problemi e prospettive della ricerca protostorica nel Mantovano*
in: *Etruschi a nord del Po AdC* 1986, str 27-47
- DE MARINIS 1988a
idem: *Produzione e scambio nell'Etruria Padana alla luce degli scavi de Forcello*
in: *Etruschi a nord del Po CdM* 1988, vol. I., str 197-200
- DE MARINIS 1988b
idem: *Il Mantovano tra invasioni galliche e romanizzazione: appunti per una ricerca*
in: *Etruschi a nord del Po CdM* 1988, vol. II., str 183-187
- DEMORTILLET 1870-1871
DE MORTILLET, G.: *Les Gaulois de Marzabotto dans l'Apennin*
in: RA 22 1870-1871 str. 288-290
- Des Ibères aux Vénètes* 2004
AGUSTA-BOULAROT, S., LAFON, X. (eds.) *Des Ibères aux Vénètes (Actes du colloque international, École Française de Rome 1999)* Řím 2004
- DOBESCH 1983
DOBESCH, G.: *Aus der Geschichte der Kelten in Österreich bis zu ihrem Aufgehen im römischen Imperium*
IN *Österreich in Geschichte und Literatur*, 27, 1983 str. 1-24; přetisk: HEFTNER, H., TOMASCHITZ, K. (eds.): *GERHARD DOBESCH, Ausgewählte Schriften, Bd.2 Kelten und Germanen*; Kolín n.R.-Výmar-Vídeň, 2001, str.823-857
- DOBESCH 1993
idem: *Anmerkungen zur Wanderungen der mitteleuropäischen Boier*
in: *Týché*, 8, 1993, str.9-17

- DORE 1995
DORE, A.: *L'armamento lateniano in Italia: riflessioni e proposte per un corpus*
in: OCNUS 3 1995 str. 37-45
- DRDA – RYBOVÁ 1997
DRDA, P., RYBOVÁ, A.: *Keltská oppida v centru Boiohaema*
in: PA 88/1, 1997, str. 65-123
- DRDA – RYBOVÁ 1998
IIDEM.: *Keltové a Čechy*; Praha 1998
- DUCATI 1910
DUCATI, P.: *Le stele felsinee*
in: MA 1910, sl.357nn
- DUCATI 1928
idem: *Storia di Bologna*; Bologna 1928
- ERCOLANI COCCHI 1994
ERCOLANI COCCHI, E.: *Le dramme padane nel contesto dei rinvenimenti monetali*
in: *La monetazione preromana* 1994, str.249-261
- Etruschi a nord del Po* AdC 1986
BENEDINI, E. (ed.): *Gli Etruschi a Nord del Po* (Atti del Convegno, Mantova 1986), Mantova 1989
- Etruschi a nord del Po* CdM 1988
DEMARINIS, R. (ed.): *Gli Etruschi a nord del Po* (Catalogo della Mostra, Mantova 1988; vol.I, II), Udine 1988
- L'Europe celtique* 1992
CHARPY, J.-J. (ed.) *L'Europe celtique du Ve au IIIe siècle avant J-C, Contacts, échanges et mouvements de population* (Actes du deuxième symposium internationale d'Hautevilles 8-10 octobre 1992) Paříž 1995
- Formazione* AdC 1985
La formazione della città preromana in Emilia Romagna (atti del convegno di studi Bologna-Marzabotto 1985) Bologna 1988
- Formazione* CdM 1988
BERMOND MONTANARI G. (ed) *La formazione della città in Emilia Romagna, Prime esperienze urbane attraverso le nuove scoperte archeologiche* (Catalogo della mostra, Bologna, 1988), Bologna 1987
- FERRARI – MENGOLI 2005
FERRARI, S.; MENGOLI, D.: *I materiali di età celtica dalla struttura 2 di Casalecchio di Reno(BO) zona "A"*
in: VITALI D., BONDINI, A. (eds.): *Studi sulla media e tarda età del Ferro nell'Italia settentrionale* Bologna 2005 str.15-48
- FIRMATI – RENDINI 2002
FIRMATI, M., RENDINI, P. (eds.): *Museo archeologico Scasano, Siena* 2002
- Fortificazioni* 2000
QUILICI, L., QULICI GIGLI, S. eds.: *Fortificazioni antiche in Italia, età repubblicana*; ATTA vol.9, Řím 2000
- FREY 1971
FREY, OH : *Fibeln von westhalstädtischen Typus aus dem Gebiet südlich der Alpen. Zum Problem der keltischen Wanderungen*
in: *Oblatio, Raccolta di Studi di antichità ed arte in onore di A. Calderini*; Como 1971, str.355-386
- FREY 1984

- idem: *Die Bedeutung der GalliaCisalpina für die Entstehung der Oppida-kultur*
in: FREY, O.H., ROTH, H. (eds): *Studien zu Siedlungsfragen der Latènezeit* (Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg, Sonderband.3) Marburg 1984, str 1-5
- FREY 1988
- idem : *L'Importanza dello stanziamento gallico in Val Padana per lo sviluppo culturale in Europa centrale*
in: Scienze dell'Antichità storia, archeologia, antropologia 2 (1988) Rm str 519-534
- FREY 1984b
- idem: *Sviluppo urbano celtico in Italia del nord*
in: Atti del secondo convegno archeologico regionale Lombardo; Como, 1984, str.333-337
- GAMBARI – VENTURINO GAMBARI 1987
- GAMBARI, F.M., VANTURINO GAMBARI, M.: *Contributi per la definizione archeologica della seconda età del ferro nella Liguria interna*
in: RStLig LIII, 1987, str.77-150
- I Galli e l'Italia* 1978
- I Galli e l'Italia*, Catalogo della mostra, Řím 1978
- GEBHARD 1989
- GEBHARD, R.: *Der Glasschmuck aus dem Oppidum von Manching; Die Ausgrabungen im Manching* Bd.11, Stuttgart 1989
- GENERALI 2003
- GENERALI, Ch.: *L'età etrusco-celtica*
in: NERI, D. (ed.) *La collezione del Museo Civico Archeologico di Castelfranco Emilia*; QAER 8, 2003; str. 31-43
- GIANGIULIO 1999
- GIANGIULIO, M.: *Storiografie, ideologie, metodologie. Ancora sul transitus Gallorum in Italiam in Livio e nella tradizione letteraria*
in: RASMI 63-64, 1999, str. 21-34
- GIORDANI 1998
- GIORDANI, N.: *Modena, loc.S.Damaso, via Scartazza, cave SEL*
in: ArER, II/2, 1998, str. 43-44
- GIORGI 1948
- GIORGI, C.: *Tombe di età gallica di Saliceta S.Giuliano*
in: EmPreRm I, 1948, str.16-21
- GIORGI 1999
- GIORGI, G.: *Inquadramento geomorfologico*
in: TAGLIONI 1999 str. 26-38
- GOVI 1999
- GOVI, E.: *Le ceramiche attiche a vernice nea di Bologna*; Bologna 1999
- GOVI 2004
- eadem: *L'"ultima" Spina. Riflessioni sulla tarda etruscità adriatica*
in: Rimini e l'Adriatico 2004, str. 111-135
- GRASSI 1991
- GRASSI, M.T.: *I Celti in Italia*; Biblioteca d'archeologia sv.16; Milano 1991
- GRENIER 1912
- GRENIER, A.: *Bologne villanovienne et étrusque*; Paříž 1912
- GUALANDI 1973

- GUALANDI, G.: *Un santuario felsineo nell'ex Villa Casarini*
in: AM Bologna n.s. XXIV 1973, str 315-345
- HARRIS 1989
HARRIS, W.V.: *Roman Expansion in the West, II. The subjugation of Cisalpine Gaul*
in: CAH, vol.VIII. *Rome and the Mediterranean to 133 B.C.*; Cambridge University Press 1998² (první vyd.1989)
- HAEVERNICK 1960
HAEVERNICK, T.E: *Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlaténezeit auf dem europäischen Festland*; Bonn 1960
- HEUBERGER 1938
HEUBERGER, R.: *Die Gaesaten*
in: Klio 31, 1938, str. 60-80
- HEURGON 1974
HEURGON, J.: *Caton et la Gaule Cisalpine*
in *Mélanges d'histoire offerts à William Seston*, Paříž 1974, str. 231-247
- L'histoire, l'historiographie, l'ideologie* 2005
RIECKHOFF, S. (ed.): *Celtes et Gauois, l'Archéologie face à l'Histoire, 1: Celtes et Gauois dans l'histoire, l'historiographie et l'ideologie moderne* (Actes de la table ronde; Leipzig 2005); Coll.Bibracte 12.1, Glux-en-Glenne 2006
- HOEPFNER 1976
HOEPFNER, W. et al.: *Das Pompeion und seine Nachfolgerbauten* (Kerameikos, Ergebnisse und Ausgrabungen, Bd.X); Berlín 1976
- HUMMLER - CARVER 1988
HUMMLER, M.R, CARVER, M.O.H.: *Le difese al Forcello: una sezione sul lato nord-ovest*
in: *Etruschi a nord del Po* CdM 1988, str.175-177
- JEHASSE - JEHASSE 2001
JEHASSE, J., JEHASSE, L.: *Aléria, Nouvelles donnés de la necropole*; Lyon 2001
- JONES 1995
JONES, S: *The Archaeology of Ethnicity, Constructing identities in the past and present*; Londýn - New York 1995
- JOVILET 2008
JOVILET, V.: *Monte Bibelet l'Italie Centrale. Quelques questions posées par l'étue des strigiles*
in: *Monte Bibelet* 2008, str.77-94
- KAENEL 2006
KAENEL, G.: *Agglomérations et oppida de la Fin de l'Âge du Fer - une vision synthétique*
in: HASELGROVE, C., TOUBERT,P.(eds.): *Celtes et Gauois, l'Archéologie face à l'Histoire, 4: Les mutations de la fin de l'âge de Fer*; (Actes de la table ronde; Cambridge 2005); Coll.Bibracte 12.4, Glux-en-Glenne 2006, str. 17-39
- KNOBLOCH 2007
KNOBLOCH, R.: *Strigilis et ampulla nelle sepolture celtiche d'Italia: un fenomeno di acculturazione*
in: ArCl LVIII, 2007, str.337-352
- KRUTA 1978

- KRUTA, V.: *Celtes de Cispadane et Transalpines au IVe et IIIe siècle avant notre ère: données archeologiques*
in: StEtr XLVII, 1978 str. 149-174
- KRUTA 1980a
idem: *Les Boïens de Cispadane; essai de paléoethnologie celtique*
in: EC XVII 1980 str. 7-32
- KRUTA 1980b
idem: *La Gaule intérieure (kap 2: Les antécédants: Y a-t-il une ville protohistorique?)*
in: DUBY, G. (ed.): *Histoire de la France urbaine, vol I* 1980 str. 195-229
- KRUTA 1980c
idem: *Faciès celtiques de la Cispadane aux IVe et IIIe siècles av.n.è.*
In: *Popoli e facies* 1980; str 1-16
- KRUTA 1984
idem: *Quali Celti?*
In: *Atti del secondo convegno archeologico regionale Lombardo; Como, 1984, str.323-330*
- KRUTA 1988
KRUTA, V.: *L'archeologia celtica in Italia*
in: *Italia omnium terrarum alumna*, Miláno 1988, str.
- KRUTA 1993
idem: *Città e territorio presso i Celti: il caso insubre*
in: RASMI 51-52, 1993, str. 47-54
- KRUTA 2001
KRUTA, V.: *Le monde des Celtes; Aux racines de l'Europe; Paříž, 2001*
- KRUTA - MALNATI 1994
KRUTA, V., MALNATI L.: *Castelfranco (prov. de Modéne): "Forte Urbano"*
in: MEFRA 106/1 1994, 473-480
- KRUTA - MALNATI 1995
iiidem: *Castelfranco (prov. de Modéne): "Forte Urbano"*
in: MEFRA 107/1 1995, 529-534
- KRUTA - MALANTI - CARADARELLI 1991
KRUTA, V. - MALANTI, L. - CARADARELLI, A.: 1991 *Magreta (comm. di Formigione, prov.de Modéne): „podere Decima“*
in: MEFRA 103/1, 1991, str.361-365
- KRUTA - MANFREDI 1999
KRUTA, V., MANFREDI, V.M: *I Celti in Italia*, Milano 1999
- KRUTA POPPI 1975
KRUTA POPPI, L.: *Les Celtes à Marzabotto*
in: EC 14 1975 345-376
- KRUTA POPPI 1979
eadem: *La sépulture de Ceretolo (province de Bologne) et la faciès boïen du IIIe siècle avant notre ère*
in: EC XVI, 1979, str 7-25
- KRUTA POPPI 1980
eadem: *Gruppi di cultura lateniana in Emilia Romagna*
in: *Popoli e facies* 1980; str 24-37
- KRUTA POPPI 1981
eadem: *La sépulture de Casa Selvatica à Berceto (prov.de Parme) et la limite occidentale du faciès boïen au IIIe siècle av. n. è*
in: EC: 1981 str 39-48

- KRUTA POPPI 1983
 eadem: *Testimonianze celtiche nel territorio modenese*
 in: Miscellanea di studi archeologici e di antichità I, Modena 1983 str. 21-31
- LABATE 2001
 LABATE, D. ed.: *Campi Macri nella documentazione archeologica*
 in: :AM Modena, serie XI, vol.XXIII, 2001, str. 399-420
- LABATE ed. 2008
 idem ed.: *Notizie degli scavi e delle ricerche archeologiche nel modenese (2005-2008)*
 in: AM Modena, serie XI, vol.XXX, 2008, str.263-339
- LANDOLFI 1985
 LANDOLFI, M.: *Presenze galliche nel Piceno a sud del fiume Esino*
 in *Celti ed Etruschi* 1985, str. 443-468
- LEJARS 2005
 LEJARS, TH.: *Les Celtes d'Italie*
 in: SZABO, M. (ed.) : *Celtes et Gauois, l'Archéologie face à l'Histoire, 3: Les civilisés et les barbares du V au II siècle av.J.C.*(Actes de la table ronde; Budapest 2005) Coll.Bibracte 12.3, Glux-en-Glenne 2006, str. 77-96
- LEJARS 2008
 Idem: *Les guerriers et l'armement celto-italique de la nécropole de Monte Bibebe*
 in: *Monte Bibebe* 2008, str. 127-222
- Liguri 2004
 DEMARINIS, R., SPADEA, G.(eds.) : *I Liguri, Un antico popolo europeo tra Alpi e Mediterraneo* (Catalogo della Mostra, Genova, Palazzo Ducale, 2004) Janov 2004
- Ligures Celeberrimi 2002
 VENTURINO GAMBARI, M., GANDOLFI, D. (eds.): *Ligures Celeberrimi, La Liguria interna nella seconda età del Ferro* (Atti del Convegno Internazionale Mondovì 2002) Bordighera 2004
- LIPOLIS - PINI - SANI 1998
 LIPOLIS, E., PINI, L., SANI, S.: *L'insediamento preromano di Monteacuto Ragazza*
 in: ArER 1998 II/1, str. 75-89
- LOSI 1991
 LOSI, A.: *Considerazioni sulle ultime fasi del popolamento preromano nella bassa pianura bolognese*
 in: *Romanità nella pianura* (Giornate di Studio, S.Pietro in Casale 1990), Bologna 1991. str. 23-34
- MACELLARI 1985
 MACELLARI, R.: *Testimonianze di età ellenistica dal modenese: un bronzetto di Minerva da Marano sul Panaro*
 in: *Celti ed Etruschi* 1985, str. 393-396
- MACELLARI 1994
 idem: *Una nuova iscrizione etrusca*
 in: Ocnus 2, 1994 str 97-105
- MACELLARI 1997
 idem: *Testimonianze di età ellenistica nell'insediamento di Servirola presso San Polo d'Enza*

- in: AMBROSETTI, G., MACELLARI, R., TIRABASSI, J.: *Pagine di archeologia – studi e materiali* (Reggio Emilia, Civici Musei) 6, 1997 str. 1-17
- MACELLARI 2002
idem: *Il sepolcreto etrusco nel terreno Anibaldi di Bologna (550-350aC)*; Bologna 2002
- MACELLARI – BERTONI 1996
MACELLARI, R, BERTONI, M.G.: *L'abitato di Servirola – San Polo d'Enza (Reggio Emilia): una nuova proposta di lettura*
in: *Atti del XII Congresso di U.I.S.P.P.* (Forlì 1996),vol.4; Forlì 1998, str.637-643
- MAGGIANI 1979
MAGGIANI, A.: *Liguri orientali: la situazione archeologica in Età Ellenistica*
in: *RStLig XLV*, 1979, str. 73-101
- MALNATI 1990
MALNATI, L.: *L'Emilia centrale in età ellenistica: spunti di discussione*
in: *ECXXVII* 1990 str 43-70
- MALNATI 2002
MALNATI, L.: *I Liguri in Emilia*
in: *Ligures Celeberrimi* 2002, str 159-164
- MALNATI – MACELLARI 1989
MALNATI,L., MACELLARI R.: *Rubiera . «Principi» etruschi in val di Secchia*; Reggio Emilia 1989
- MALNATI – MANFREDI 2003,
MALNATI, L. MANFREDI,V.M.: *Gli Etruschi in Val padana*; Milano 2003²
- MALNATI – VIOLANTE 1992
MALNATI, L. VIOLANTE, A.: *Il sistema Urbano di IV e III secolo in Emilia Romagna tra Etruschi e Celti (Plut, Vita Cam 16, 3)*
in: *L'Europe celtique* 1992, str.97-123
- MANSUELLI 1962
MANSUELLI, G.A.: *Problemi storici della civiltà gallica in Italia*
in: RENARD, M. (ed.): *Hommages à Albert Grenier* (Collection Latomus, Vol. LVIII) Brusel – Berchem 1962, str. 1067-1093
- MANSUELLI 1965
idem: *Formazione delle civiltà storiche nella pianura padana orientale; aspetti e problemi*
in: *StEtr* 32, 1965, str.3-47
- MANSUELLI 1983
Idem: *Le fonti storiche sui Liguri, I – Le tradizioni fino alla Naturalis Historia di Plinio*
in: *RStLig XLIX/1* 1983, str. 7-17
- MARIOTTI *et al* 2005
MARIOTTI, V., DUTOR, O., BELCASTRO, M.G., FACCHINI, F., BRASILI, P.: *Probable Early Presence of Leprosy in Europe in a Celtic Skeleton of the 4th-3rd Century BC (Casalecchio di Reno, Bolon, Italy)*
in *International Journal of Osteoarchaeology*, 15, 2005, str. 311-325
- MARIOTTI – FACCHINI 2001
MARIOTTI, V., FACCHINI, F.: *Indicazioni funzionali nella popolazione della necropoli celtica di Casalecchio di Reno (Bologna, Italia) (IV-IIIsec.a.C.)*
in: *Attualità di antropologia* (Atti del XIII Congresso degli Antropologi Italiani, Roma 1999) 2001, str.173

MEGAW – MEGAW 1989

MEGAW, R., MEGAW, V.: *The Italian Job: some Implications of recent Finds of Celtic Scabbards Decorated with Dragon-Pairs*
in: *Mediterranean Archaeology* 2, 1989, str.85-100

Modena 1989

Modena dalle origini all'anno Mille, Studi di archeologia e storia vol.I,II
Modena 1989

MONTELIUS 1877

MONTELIUS, O.: *Tombe ed antichità galliche in Italia*
In *Bull Inst* 1877, vol. I-II (gennaio-febraio), str.72-78

La monetazione preromana 1994

La monetazione preromana dell'Italia settentrionale; Approvvigionamento del metallo, coniazione, circolazione (Atti del Convegno; Bordighera 1994);
In: *RStLig*, LXI, 1995

Monte Bibele 2008

VITALI, D., VERGER, S. (eds.): *Tra mondo celtico e mondo italico; La necropoli di Monte Bibele* (Atti della Tavola Rotonda, Roma 1997),
Bologna 2008

Monterenzio 1990

VITALI, D. (ed.): *Monterenzio e la valle dell'Idice, Archeologia e storia di un territorio* (Catalogo della mostra, Monterenzio 1983), druhé vydání
Bologna 1990

MOTYKOVÁ – DRDA – RYBOVÁ 1984

MOTYKOVÁ, K., DRDA, P., RYBOVÁ, A.: *Opevnění pozdně halštatského a raně laténského hradiště Závist*
in: *PA*, LXXV, 1984, str.331-444

MILLEMACI 1999

MILLEMACI, G.: *Viabilità transappenninica etrusca*
in: *JAT IX*, 1999, str 121-140

MILLER 1995

MILLER, M.: *Befestigungsanlagen in Italien vom 8. bis 3.Jahrhundert vor Christus*; Hamburg 1995

MINARINI 1996

MINARINI, L.: *Tre specchi etruschi figurati dalla necropoli di Monte Tamburino*
in: *OCNUS* 4, 1996, str. 169-183

MINARINI – VITALI 2005

MINARINI, L., VITALI, D.: *L'arrivo dei Galli*
in: SASSATELLI, G., DONATI, A. (eds.): *Bologna nell'antichità*, Bologna 2005, str 340-385

MORRIS 1992

MORRIS, I.: *Death-ritual and social structure*, Cambridge 1992 (1996)

MORRONE 1999

MORRONE, V.: *Le macine a tramoggia di Monte Bibele*
in: *OCNUS*, 7, 1999, str.69-78

MUGGIA 2004

MUGGIA, A.: *Impronte nella sabbia; Tombe infantili e di adolescenti dalla necropoli di Valle Trebba a Spina*; *QAER*, 9; Bologna 2004

Museo Ancona

Museo archeologico nazionale delle Marche, sezione Protostorica, I Piceni;
Ancona, nedatováno

Museo Civico 1984

MORIGI GOVI, C., SASSATELLI, G. (eds.): *Dalla stanza delle Antichità al Museo Civico; Storia della formazione del Museo Civico Archeologico a Bologna*; Bologna 1984

NEGRELLI 2004

NEGRELLI, Cl.: *Il primo stanziamento di età romana a Bologna*
in: *Des Ibères aux Vénètes* 2004, str.337-346

ORFANELLI - VELLANI 1992

ORFANELLI, V., VELLANI, S.: *I vetri di Monte Bibele*;
In: Comitato Nazionale Italiano dell'Association Internationale pour l'Histoire du Verre; Contributi Storico Tecnici, Benátky 1992, str.1-12

ORTALLI 1985

ORTALLI, J.: *L'abitato preromano di Sarsina*
in: *Formazione AdC* 1985, str.143-180

ORTALLI 1990

idem: *Nuovi dati sul popolamento di età celtica nel territorio bolognese*
in: *EC XXVII* 1990 str. 7-41

ORTALLI 1992

idem: *La necropoli celtica della zona "A" di Casalecchio di Reno (BO); Note preliminari sullo scavo del complesso sepolcrale e dell'area di culto*
In: *L'Europe celtique* 1992, str. 189-238

ORTALLI 1995

idem: *Bonifiche e regolamenti idriche nella pianura emiliana tra l'età del ferro e la tarda antichità*
in: QUILICI, L., QUILICI-GIGLI, S. (eds.): *Interventi di bonifica agraria nell'Italia Romana*, ATTA 4, 1995, str. 41-86

ORTALLI 1997

idem: *Archeologia topografica: la ricostruzione dell'ambiente e dell'insediamento antico nell'esperienza di Casalecchio di Reno*
in: XLIII corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1997, str. 565-607

ORTALLI 1999

idem: *La "rivoluzione" felsinea: nuove prospettive dagli scavi di Casalecchio di Reno*
in: *L'Alto e Medio Adriatico tra VI e V secolo a.C.*(atti del Convegno interbazionale, Adria 1999), Padusa n.s. XXXVIII, 2002, str. 57-90

ORTALLI 2002

idem: *Nuove fonti per la ricostruzione della topografia storica bolognese*
in: ORTALLI - PINI (eds.) 2002, str.143-156

ORTALLI 2004

idem: *Precedenti locali e discriminine romano nell'urbanizzazione della Cispadana tra IV e III sec a.C.*
in: *Des Ibères aux Vénètes* 2004 str 307-335

ORTALLI 2008

idem: *Insedimento Celtico di Casalecchio di Reno*
in: *Monte Bibele* 2008, str. 299-322

ORTALLI - PINI (eds.) 2002

ORTALLI, J., PINI, L. (eds.): *Lo scavo archeologico di via Foscolo-Frasignago a Bologna: Aspetti insediativi e cultura materiale*, QAER, 7, Bologna 2002

ORTALLI - POLI - TROCCHI 2001

- ORTALLI, J., POLI, P., TROCCHI, T.: *Antiche genti della Pianura*, QAER 4 2001,
- PAINI 1987
 PAINI, D.: *Liguri friniati e romani nell'Appennino tosco-emiliano contributo alla lettura del testo liviano*
 In Calzolari, M., Bottazzi, G. (eds.): *L'Emilia in età romana, ricerche di topografia antica*; Modena 1987, str. 9-27
- PAOLI – PARRINI 1988
 PAOLI, L., PARRINI, A.: *Corredi di età ellenistica dalla necropoli di Spina*, Ferrara 1988
- PARENTE 2004
 PARENTE, A.R.: *Monete greche da Castelfranco Emilia e da Ravenna Romanizzazione e moneta* 2004, str 21-27
- PARKER PEARSON 1999
 PARKER PEARSON, M.: *The Archaeology of Death and Burial*; Stroud 1999 (2001)
- PARIBENI (ed.) 2001
 PARIBENI, E. (ed.): *Guerrieri dell'età del Ferro in Lunigina*; La Spezia 2001
- PARRINI 2008
 PARRINI, A.: *La ceramica a vernice nera*
 in: *Monte Bibele* 2008, str.95-126
- PATITUCCI-UGGERI 1979
 PATITUCCI-UGGERI, S.: *Voghiera, un nuovo insediamento etrusco del delta padano*
 in: *StEtr XLVII* 1979 str 93-98
- PEYRE 1965
 PEYRE, CH: *Une récolte de céramique étrusque dans l'Apennin bolognais*
 in: *MEFRA* 77, 1965, str 255-277
- PEYRE 1966
 idem: *L'habitat etrusque de Casalecchio di Reno (Bologna)*
 in: *Città antica* 1966, str 253-261
- PEYRE 1979
 idem: *La Cisalpine Gauloise du IIIe au Ier siècle avant J.-C.*, Paříž 1979
- PEYRE 1985
 idem: *Felsina et l'organisation du territoire des Boïens selon l'historiographie antique*
 in: *Celti ed etruschi* 1985 str 101-110
- PEYRE 1992
 idem: *L'historiographie greco-romaine et la celtisation de Bologne etrusque*
 In: *VITALI* 1992 str. 7-45
- PIANA-AGOSTINETTI (et al eds.) 2003
 PIANA-AGOSTINETTI, P.(et al eds.): *I Celti in Italia (Popoli e Civiltà dell'Italia antica XII, 1-2)*, Řím 2003
- Popoli e facies* 1980
Popoli e facies culturali celtiche a nord e a sud delle Alpi dal V al I secolo aC,
 Atti del Colloquio Internazionale, Milano 1980, RASMI, Milano 1983
- Les processus d'urbanisation* 1998
 GUICHARD, V., SIEVERS, S., URBAN, O.H.: *Les processus d'urbanisation à l'âge du fer – Eisenzeitliche Urbanisationprozesse (Actes du Colloque, Glux-en-Glenne 1998, Collection Bibracte 4)*, Glux-en-Glenne 2000

- QUILICI 1994
 QUILICI, L.: *Le fortificazioni ad aggere nel Lazio antico*
 in: OCNUS 2, 1994, str. 147-158
- RALSTON 1994
 RALSTON, I.: *Fortificazioni celtiche dell'età del Ferro in Europa*
 in: OCNUS 2, 1994, str. 159-180
- RAPIN – SZABÓ – VITALI 1992
 RAPIN, A., SZABÓ, M., VITALI, D.: *Monte Bibebe, Litér, Rezi, Pişcolt. Contributions à l'origine du style des épées hongroises*
 in: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1992, str. 23-54
- Romagna VI-IVaC AdC 1982
La Romagna tra VI e IV sec.a.C. nel quadro della protostoria dell'Italia centrale (Atti del Convegno, Bologna 1982) Bologna 1985
- Romagna VI-IVaC CdM 1981
 VON ELES, P. (ed.): *La Romagna tra VI e IV sec. a.C.* (Catalogo della Mostra, Imola 1981), Imola 1981
- Romanizzazione e moneta 2004
 ERCOLANI COCCHI, E., MORELL, A.L., NERI, D. (eds.): *Romanizzazione e moneta, La testimonianza dei rinvenimenti dall'Emilia Romagna; QAER 10, Bologna 2004*
- RIECKHOFF 2007
 RIECKHOFF, S.: *Die Erfindung der Kelten*
 in: KARL, R., LESKOVAR, J. (eds.): *Interpretierte Eisenzeiten, Studien zur Kulturgeschichte von Österreich, Folge 19, Linec, str.23-37*
- Rimini e l'Adriatico 2004
 LENZI, F. (ed.): *Rimini e l'Adriatico nell'età delle guerre puniche* (Atti del convegno internazionale degli Studi Rimini 2004) Bologna 2006
- SALAČ 2005
 SALAČ, V.: *Vom Oppidum zum Einzelgehöft und zurück – zur Geschichte und dem heutigen Stand der Latèneforschung in Böhmen und Mitteleuropa*
 in: *Alt-Thüringen* 38, 2005, str.279-300
- SANTI *et al.* 1999
 SANTI, P., RENZULLI, A., NAPPI, G., LUNI, M., VITALI, D.: *Studio archeometrico delle macine del sito etrusco-celtico (IV-III sec.a.C.) di Monte Bibebe (Emilia Romagna) e del sito romano (II sec.a.C-VI sec.d.C.) di Fossombrone (Marche)*
 in: *Atti del I° Congresso nazionale di archeometria* (Verona 1999), Bologna 2000, str. 209-223
- SASSATELLI 1977
 SASSATELLI, G.: *Brevi note critiche sulle ceramiche di importazione delle tombe galliche di Bologna*
 in: *RdA* 1, 1977 str 27-37
- SASSATELLI 1980
 idem: *Le stele funerarie con "celtomachie", Intervento alla relazione di Jean Jacques Hatt*
 in: *Popoli e facies* 1980, str. 167-177
- SASSATELLI 1985
 idem: *Topografia e "sistemazione monumentale" delle necropoli felsinee*
 in: *Formazione AdC* 1985 str.197-259
- SASSATELLI 1986

- idem: *Bologna etrusca: nuovi dati e recenti acquisizioni*
in: AM Bologna n.s. XXXVI 1986, str. 9-56
- SASSATELLI 1987
idem: *La situazione in Etruria padana*
in: *Crise et transformation des sociétés archaïques de l'Italie antique au Ve siècle av.J.C* (Actes de la table ronde organisée par l'École française de Rome et l'Unité de recherches étrusco-italiques associée au CNR, Řím 1987) Řím 1990 str 51-100
- SASSATELLI 1992
idem: *La città etrusca di Mazabotto, Casalecchio di Reno* 1992
- SASSATELLI 2003/2008
idem: *Celti ed Etruschi nell'Etruria Padana e nell'Italia settentrionale*
in: OCNUS 11, 2003, str 231-257;
Přetištěno v: *MonteBibele* 2008
- SCARANI 1975
SCARANI, R.: *Archeologia celtica del modenese*
in: EmPrRm 7, 1975, str. 113-130
- SCHULZE-FORSTER 1998
SCHULZE-FORSTER, J.: *Frühekeltische Oppida in Oberitalien? Die historischen Quellen*
in: *Les processus d'urbanisation* 1998, str.31-35
- STÖCKLI 1975
STÖCKLI, W.: *Die Chronologie der jüngeren Laténezeit in Tessin; (Antiqua, sv.2), Basilej* 1975
- SUSINI 1979
SUSINI, G.: *Ur-Bononia*
in: "Il Corbolo" 5, 1979 str 417-421 reprint *Bononia/Bologna. Scritti di Giancarlo Susini*, Bologna 2001, str 19-25
- Suoli ER* 1994
Servizio Cartografico della Regione Emilia-Romagna: *I suoli dell'Emilia-Romagna; Note illustrative; Bologna* 1994
- SUTER 1984
SUTER, P.J.: *Neuere Mittellaténékomplexe aus dem Kanton Bern. Ein Beitrag zur Latène C-Chronologie der schweizerischen Mittellandes*
in: *Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte*; 67, 1984, str. 73-91
- TAGLIAMONTE 2006
TAGLIAMONTE, G: *Recheres sur l'armement romain à l'époque médio-republicain: les territoires sabelliques*
in: CAIRE, E., PITTIA, S.: *Guerre et diplomatie romaines (IVe-IIIe siècles), Pour un réexamen des sources*, Aix-en-Provence 2006, str.289-312
- TAGLIONI 1999
TAGLIONI, C.: *L'abitato etrusco di Bologna*, Bologna 1999
- TARPIN 1998
TARPIN, M.: *Urbs et oppidum: le concept urbain dans l'Antiquité romaine*
in: *Les processus d'urbanisation* 1998, str. 27-31
- TARPIN 1999
Idem: *Oppida ui capta, uici incensi... Les mots latins de la ville*
in *Latomus* 58/2, 1999, str.279-297
- TARPINI v tisku, n.v.

- TARPINI, R: *Braccialetti vitrei di tipo celtico dalla necropoli di Spina: inquadramento tipologico ed analisi dei contesti*
in: IX giornate Nazionali di Studio sul Vetro (Ferrara 2003) v tisku
- THUILLIER 1989
THUILLIER, J.P.: *Les strigiles de l'Italie antique*
in:RA 1989/2 str 339-342
- TOMASCHITZ 2002
TOMASCHITZ, K.: *Die Wanderungen der Kelten in der antiken literarischen Überlieferung; Videaň 2002*
- TORI 2004A
TORI, L.: *Mediolanum, metropoli degli Insubri tra evidenza letteraria ed evidenza archeologica*
in:OCNUS 12, 2004, str 279-296
- TORI 2004B
TORI, L.: *I Celti tra Rimini e Spina; per un bilancio critico*
in:Rimini e l'Adriatico 2004, str 279-296
- VATTUONE 1986
VATTUONE, R. *Polibio in Cisalpina*
in:Cispadana e letteratura antica 1986, str 73-98
- VELLANI 1995
VELLANI, S. : *La Tène glass bracelets from Emilia Romagna (Italy), Annales du 13° Congrès de l'Association Internationale pour l'histoire du verre (1995) Lochem 1996, str. 33-46*
- VENCLOVÁ 1990
VENCLOVÁ, N.: *Prehistoric glass in Bohemia; Praha 1990*
- VENCLOVÁ 2001
eadem. et al: *Výroba a sídla v době laténské, Projekt Loděnice; Praha 2001*
- VITALI 1982
VITALI, D.: *Elementi per un'articolazione in fasi del complesso archeologico di Monte Bibele, Considerazioni preliminari*
in:Romagna VI-IVaC AdC 1982, str. 197-214
- VITALI 1983
idem: *L'età del ferro nell'Emilia occidentale; dati, considerazioni e proposte*
in: Studi sulla città antica, L'Emilia-Romagna, Řím 1983 str 129-174
- VITALI 1984
idem: *Una tomba di guerriero di Castel del Rio (Bologna) e i problemi dei corredi con armi nell'area cispadana tra IV e II secolo aC*
in:AM Bologna, ns.XXXV, 1984 (1986) str 9-35
- VITALI 1985a
idem: *Monte Bibele (Monterenzio) und andere Fundstellen der keltischen Epoche im Gebiet von Bologna; Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar Marburg, Heft 16, Marburg 1985*
- VITALI 1985b
idem: *Monte Bibele: Criteri distributivi nell'abitato ed aspetti del territorio bolognese dal IV al II secolo a.C.*
in:In Formazione AdC 1985 str.105-142
- VITALI 1985c
idem: *Monte Bibele tra Etruschi e Celti: dati archeologici e interpretazione storica*
in:in:Celti ed Etruschi 1985, str.309-380
- VITALI 1986

- idem: *Il territorio Modenese in età celtica*
in:in:Miscellanea di studi archeologici e di antichità II, Modena 1986,
str 23-78
- VITALI 1988
- idem: *Elmi di fero e cinturoni a catena; Nuove proposte per l'archeologia dei Celti in Italia*
in:JbRGZM 35, 1988, str.239-284
- VITALI 1991
- idem: *Rituels et sanctuaires celtiques dans la region des Boïens d'Italie*
in:in:BRUNAU, J.-L. (ed.): *Les sanctuaires celtiques et leur rapport avec le monde méditerranéen* (Actes du colloque, St-Riquier 1990) Dossiers de protohistoire 3, Paříž 1991, str 79-96
- VITALI 1992
- idem: *Tombe e necropoli galliche di Bologna e del territorio*, Bologna 1992
- VITALI 1994a
- idem: *Un fodero celtico decorato dal territorio di Montefiascone (Viterbo)*
in:in:OCNUS 2, 1994, str 211-223
- VITALI 1994b
- idem: *I Celti e Spina*,
In: REBECCHI, F. (ed): *Spine e il delta padano* (Atti del Convegno di studi Ferrara 1994), Řím 1998, str 253-274
- VITALI 1996
- idem: *Celtes cisalpins, celtes transalpins: quelques réflexions sur le rôle de l'Italie du nord dans l'origine des oppida*
in:GROENEN, M. (ed.): *La Préhistoire au Quotidien, Mélanges offerts à Pierre Bonenfant*, Grenoble 1996, str. 332-344
- VITALI 1997
- idem: *Celti e Greci in Italia*
in:I Celti e il mondo greco (European association of Archaeologists IIIrd meeting: Ravenna september 1997)
In OCNUS 8 2000, str. 297-306
- VITALI 2001
- idem: *La necropoli gallica*
in: VITALI, D., BRIZZOLARA, A.M., LIPPOLOS, E. (eds.): *L'Acropoli delle città etrusca di Marzabotto*, Bologna 2001, str 78-92
- VITALI 2006
- idem: „Ligures predomiti“ *dans l'Apennin bolonais*
in: AAAScHung 57, 2006, str. 173-181
- VITALI et al. 2003
- VITALI, D., PENZO, A, RONCADOR, R.: *Il deposito votivo di Monte Bibele*
in:PAOLUCCI, G. (ed.): *Acqua degli dei, Immagini di Fontane, vasellame, culti salutari e in grotte*, (Catalogo della mostra, Chianciano Terme 2003), Siena 2003
- VITALI (ed.) 2003
- idem (ed.): *La necropoli di Monte Tamburino di Monte Bibele I, II* (Studi e scavi 19) Bologna 2003
- WALDHAUSER 2001
- WALDHAUSER, J.: *Encyklopedie Keltů v Čechách*; Praha 2001
- WERNER 1938/1979
- WERNER, J.: *Die Bedeutung des Städtwesens für die Kulturentwicklung des frühen Keltentums*

- in:*Spätes Keltentum zwischen Rom und Germanen* (gesamellte Schriften J.Werners; Hrsgbt von L.Pauli), Mnichov 1979, str.1-20
- URBAN 1991
- URBAN, R.: *Die Kelten in Italien und in Gallien bei Polybios*
in:SEIBERT, J. (ed.): *Hellenistische Studien: Gedenkschrift für Herrmann Bengtson*, Mnichov 1991, str. 135-158
- ZANNONI 1876
- ZANNONI, A.: *Gli scavi della Certosa di Bologna*, Bologna 1876-1884
- ZANNONI 1892
- idem: *Arcaiche abitazioni di Bologna*; Bologna 1892
- ZUFFA 1971
- ZUFFA, M.: *I Celti nell'Italia adriatica*
in:*Introduzione nell'Antichità adriatiche* (Atti del I° convegno di studi sulle antichità adriatiche; Chieti - Francavilla al Mare 27-30 giugno 1971), Chieti 1975, str.97-159

Zkratky

- AAAScHung -Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AM Bologna -Atti e memorie; deputazione di storia patria per le provincie di Romagna
AM Modena - Atti e memorie; deputazione di storia patria per le antiche provincie
Modenesi
ArCl -Archeologia Classica
ArER -Archeologia dell'Emilia -Romagna
ATTA -Atlante tematico di topografia antica
Bull Inst -Bulletino dell'Istituto di Corrispondenza Archeologica

CAH	-The Cambridge Ancient History
EC	-Études celtiques
EmPreRm	-Emilia preromana
DdA	-Dialoghi di archeologia
JAT	-Journal of Ancient Topography/ Rivista di topografia antica
JbRGZM	-Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz
MEFRA	-Mélanges d'École française de Rome, Antiquité
OCNUS	-Quaderni della scuola di specializzazione in archeologia; Università degli studi di Bologna
PA	-Památky Archeologické
Padusa	-Bolettino del centro polesano di studi storici, archeologici ed etnografici
QAER	-Quaderni di Archeologia di Emilia Romagna
RA	-Revue Archeologique
RASMI	-Rassegna di studi del civico museo archeologico e del civico gabinetto numismatico di Milano
RdA	-Rivista di Archeologia
RStLig	-Rivista di Studi Liguri
Sibrium	-Collana di studi e documentazioni, centro di studi preistorici e archeologici Varese
StCelt	-Studia Celtica; Bwletin y Bwrdd Gwybodau Celtaidd (Cardiff)
StEtr	-Studi Etruschi

Prameny

Cato viz Plinius

Cicero

Cicero *The Letters to His Friends*, Cambridge (Mass) – Londýn (Loeb Classical Library) 1929 (1983)

Edice a anglický překl.: W. Glynn Williams

Iustinus/Trogus

M. Iuniani Iustini *Epitoma historiarum philippicarum Pompei Trogi* ex recensione Francisci Rvehl; accedunt *Prologi in Pompeium Trogum* ab Alfredo de Gvtschmidt recensiti, Lipsko (Teubner) 1886

Livius

Titus Livius: *Dějiny*; Praha (AK) sv. II-III (kn. V.-X.), 1972; sv.IV (kn. XXI.-XXVI.) 1973; sv. V (kn. XXVII.-XXXIII.), 1975; sv.VI. (kn. XXXIV.-XL.), 1976

Český překl. P. Kucharský

Livy in fourteen volumes, Londýn – Cambridge (Mass.) (Loeb Classical Library) sv.III., 1924 (1984); sv.V (kn. XXI.-XXII.) 1929 (1982); sv. VI (kn.XXIII.-XXV.) 1940 (1984); sv.VII (kn.XXVI.-XXVII.) 1943 (1970); sv. IX (kn.XXXI.-XXXIV.) 1935 (1985); sv.X (kn. XXXV.-XXXVII) 1935 (1984); sv. XI (kn.XXXVII-XXXIX) 1936 (1983);

Anglický překl. B. O. Foster (sv. III-V); F. Gardner Moore (sv. VI-VII); E. T. Sage (sv.IX-LII)

Martialis

Martial: *Épigrammes*, sv. II (kn. XIII.-XIV), Paříž (Les Belles Lettres) 1933

Edice a francouzský překl.: H. J. Izaac

Cornelius Nepos viz Plinius

Plinius

C. Plini Secundi *Naturalis Historiae* (...) edidit Carolvs Mayhoff, sv.I (kn. I-VI.), Lipsko (Teubner) 1906

Polybios

Polybios: *Dějiny*, Praha (AK) 2008

Český překl.: P. Oliva

Polibio: *Storie*, sv.I (kn. I-III), Řím (Grandi tascabili economici Newton) 1998

Edice a italský překl.: R. Nicolai, C. Tartaglini

Silius Italicus

Titus Atius Asconius Silius Italicus: *La guerre punique*, Paříž (Les Belles Lettres) 1981

Edice a francouzský překl.: P. Miniconi, G.Devallet

Strabon

Strabon: *Géographie*, sv. III (kn. V. a VI.), Paříž (Les Belles Lettres) 1967

Edice a francouzský překl.: F. Lasser

ID	lokalita	Sídl.	Pohř.	výšinná poloha	Rozl (ha)	fortifikace	poznámka
1	Verucchio	ne	ne	ano		ne	
2	Sarsina	ano	ne	ne	20	ne	Rozl. pochybná
3	Ravenna	ano	ne	ne		ano	Hradba římská
4	Rocca San Casciano - Meleto	ne	ano	ne		ne	
5	Tontola	ne	ano	ne		ne	
6	Rivola di Riolo Terme	ne	ano	ne		ne	
7	Castel del Rio	ne	ano	ne		ne	
8	Bologna	ano	ano	ne	120	ne	rozloha problematická;
9	Bologna, via Dozza	ne	ano	ne		ne	
10	S.Giovanni in Triario	ne	ano	ne		ne	
11	S.Maria Maddalena/ Cazzano	ne	ano	ne		ne	

ID	lokalita	Sídl.	Pohř.	výšinná poloha	Rozl (ha)	fortifikace	poznámka
12	Monte Bibele	ano	ano	ano	1	ne	
14	Monterenzio Vecchio	ne	ano	ne		ne	
15	Casalecchio di Reno/ Ceretolo	ano	ano	ne	?	ne	rozloha neznáma
16	Casteldebole	ano	ne	ne		ne	1objekt
17	Calderara di Reno	ne	ne	ne		ne	římský kontext
18	Marzabotto	ano	ano	ne	1	ne	
19	Monteacuto Ragazza	ano	ne	ano	3*)	ne	*) max. plocha
20	Confienti Lagaro	ne	ano	ne		ne	
21	Modena	ano	ano ?	ne		ano	hradba římská;
22	S.Antonio di Monte Morello	ne	ano	ano	<10 *)	ne	*) max. plocha
23	Savignano	ano	ano	ano	<10	ne	*) max. plocha

ID	lokalita	Sídl.	Pohř.	výšinná poloha	Rozl (ha)	fortifikace	poznámka
	del Panaro				*		
24	Castellarano	ano	ne	ne		ne	
25	Castelfranco Emilia, Forte Urbano	ano	ne	ne	1	ano	
26	Castelfranco, minc.nález	ne	ne	ne		ne	
27	Marano Sul Panaro	ne	ne	ne		ne	
28	Saliceta S.Giuliano	ne	ano	ne		ne	
29	Castelnuovo Rangone	ne	ano	ne		ne	
30	S.Damaso	ano	ne	ne		ne	4 obj. na 4ha
31	Collegarola	ne	ano	ne		ne	
32	Cognento	ne	ano	ne		ne	
33	Limidi di Soliera	ano	ano	ne		ne	
34	Gargallo	ano	ne	ne		ne	
35	Galaverna, Nonantola	ano	ne	ne		ne	
36	Miseria Vecchia, Mirandola	ano	ne	ne		ne	
37	Baggiovara, str. Cavezzo	ano	ne	ne		ne	
38	Fodico, Case Carpi	ano	ne	ne		ne	
39	S.Rosa, Carpi	ano	ne	ne		ne	
40	Formigine, Cava Pederzona	ano	ne	ne		ne	Pozd.d.železné přiřazeno jen hypoteticky
41	Magreta, Podere Decima	ano	ne	ne		ne	Sběr identif.rozl. 0,15ha exkavací nepotvrzena
42	Magreta, podere Ceci	ano	ne	ne		ne	

ID	lokalita	Sídl.	Pohř.	výšinná poloha	Rozl (ha)	fortifikace	poznámka
43	Reggio Emilia	ano	ne	ne		ne	
44	S.Polo d'Enza	ano	ano	ne		ne	
45	Poviglio, Case Carpi	ano	ne	ne		ne	
46	Parma	ano	ne	ne		ne	
47	Gusciola	ne	ano	ne		ne	
48	Villa Baroni, Roncolo	ne	ano	ne		ne	
49	Bibbiano - La Castellina	ne	ano	ne		ne	
50	Scandiano	ne	ano	ne		ne	
51	Casa Selvatica, Berceto	ne	ano	ne		ne	
52	Verduzzo	ne	ano	ne		ne	
53	Luceria/ Ciano d'Enza	ano	ano	ne		ne	
54	Martorano	ne	ano	ne		ne	
55	Maneia	ne	ano	ne		ne	
56	Besozzola	ne	ano	ne		ne	
57	Spina	ano	ano	ne		ne	
58	Voghiera	ano	ne	ne		ne	
59	Forcello di Bagnolo San Vito	ano	ne	ne		ano	
60	Mantova	ano	ne	ne		ne	
61	Castellazzo di Gardolla	ano	ne	ne		ne	

Použité kódy italských provincií (okresů)

AN Ancona
AP Ascoli Piceno
BO Bologna
FE Ferrara
FI Florencie
FC Forlì-Cesena
GR Grosseto
MN Mantova
MO Modena
MS Massa-Carrara
PC Piacenza
PR Parma
RE Reggio Emilia
RN Rimini

SP La Spezia
VT Viterbo

